

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 89 (16547)

2002 чылдың
август 6,
вторник

Ат салган шагы 20.00
Садар өртээ 3 рубль.

АМЫДЫРАЛЫВЫСТА ӨСКЕРЛИИШКИННЕР

«ДОҢУРГАН» ТУДУГ «ЭРЭЭН»

Кызыл хоорайның Спутник суурунче баар орук кыдында беш каът шала тудуп каан бажың дыка үр ээн турган. Ук бажың чаа туттунуп турда, ону аныктарның чуртталга комплекзи (АЧК) деп адап турган. Дыка хей аныктар оон бажың алырынга идегеп, харын-даа алыр квартираларын үлежип, хуваажып алгаш, аңаа халас ажылдап турганнар. Чүге дээрге ынчангы Тыва АССР-ниң удуртулгазы дүрген тудуп доозуп алырын аныктарга хүлээн-дирген турган. Оон экономиктиг сандараашкын эгелээрге, ук тудуг база-ла өске тудуг объектилерин ышкаш турупкан.

Эде тургустунуушкун деп адаарывыс эң берге экономиктиг силгишишкиннер чылдарында ук шала туттунган бажыңның туйбуларын чамдык кижилер хоора тыртып, оорлап дажып-даа турган. Ынчангаш АЧК аажок үптеттинип тонаттырган.

Чоокта чаа, август 2-де, ооң чаны-биле эртип чыда көөрүвүске, ында тудуг ажылы хайнып эгелээн болду. Ук шала туттунган АЧК-ның кырында, иштинде, даштында ажылдаан кижилерниң, довурак дажаан машиналарның, тракторларның хейү аттыг. Ында ажылды ол-бо удуртуп турган прораб Н.Н. Вишталдан каш айтырып салдым. «Жилье» деп кызыгаарлаттырган харысалгалыг организацияның 3 бригадасы ында ажылдап эгелээн болду. Олар туйбу салып, бетон кудуп, каннап дээш, бүгү-ле ажылдарны кылып турар. Амдызында тудуг материалдары четчири-биле бар, озал чокка эккеп турар. Ажыл туруушкуну чок. Шак ынчаар ажылдаар болза, кылыр ажыл хей-даа болза, кол ажылдар ноябрьга чедир доосту бээрин прораб чугаалады. — Амдызында бо тудугже электри шугуму

шөйбээни-биле бүгү-ле ажылдарны хол-биле кылып тур бис. Ол ажылга дыка шаптыктыг-дыр. Барып-барып беш дугаар каътка чедир туйбу, малгаш чүктөп дажыры дыка-ла берге-дир — деп, бригадир С.Т. Колян хомудап чугаалады.

Ук АЧК-ны катап туттуруп эгелээрин негээн чагаалар бистин «Шын» солунга хей катап келген чүве. Ам-на ук бажың туттунуп эгелээн. Доосту бээрге, дыка хей анык өг-бүлелер квартираларга чединер боор.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: ажыл үезинде; бөлүк тудугжулар.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың өңчү харылзааларының сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың өңчү харылзааларының сайыдынга Куулар Шолбан Сарыг-Кидисовичини томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 2. № 79

Күрүне чагыгларын эргелеп-башкарап талазы-биле Тыва Республиканың сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Монгуш Лариса Сынааевнаны Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдының хүлээлгелерин күүседиринден хостааш, күрүне чагыгларын эргелеп-башкарап талазы-биле Тыва Республиканың сайыдынга томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 2. № 80

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдынга Алдачи Николай Бугалдыровичини томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 2. № 82

Аныктар херектеринин талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединин даргазының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр аныктар херектеринин талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединин даргазынга Куулар Кызыл-оол Калдар-ооловичини томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 2. № 83

Арага продукциязынга күрүне монополиязын хандырап талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединин даргазының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр арага продукциязынга күрүне монополиязын хандырап талазы-биле күрүне комитединин даргазынга Ховалыг Дамдынчап Биче-ооловичини томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 2. № 84

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйынга реформа талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединин даргазының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр чуртталга-коммунал ажыл-агыйынга реформа талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединин даргазынга Монгуш Калиндүү Чадамбаевичини томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 2. № 85

Тыва Республиканың күрүненин архив албанының даргазының дугайында

1. Чыдым Даңгыт Иргитовичини Тыва Республиканың күрүненин архив албанының даргазынга томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 2. № 86

Тыва Республиканың хамааты байдал актыларының бижидилге эргелелиниң начальнигинин дугайында

1. Тыва Республиканың хамааты байдал актыларының бижидилге эргелелиниң начальнигинге Монгалбии Наталья Кородаевнаны томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 2. № 87

Энергетика, транспорт болгаш орук ажыл-агыйының сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың энергетика, транспорт болгаш орук ажыл-агыйының сайыдынга Никонов Сергей Викторовичини томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.
Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 2. № 88

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бирги организасть сессиязын август 5-те база катап чыылдырган. Соңгуткан 22 депутаттың сессияга чээрби бири келген, депутат В.С.Орус-оол ажыл-албаның аайы-биле сургакчылап чорупкан. Ынчангаш сессия ажылын эгелээринге кворум (депутат саны) четпес болган.

Хоойлужудулга палатазының организасть сессиязының ажылын эгелээринге хамаарыштыр депутаттар санал-оналын солушкан. Депутаттар Ш.В. Кара-оол, В.М. Оюн, П.Д. Дамба-Хуурак, Б.Б. Монгуш, В.Г. Вальков болгаш өскелер-даа сессияның ажылын эгелээринге хамаарыштыр боттарының бодалдарын илереткенер. Депутат В.М. Оюн сургакчылап чоруткан В.С.Орус-оолду манаарын саналдаан. Өске чүве чугаалааннар кворум четпес болганы-биле сессияны сентябрьге чылдырар дээн шийтирн хевээр арттыраарын айткан. Ол саналдарның кайзын-даа сайгарып көрбээн, сессия тарай берген. Моон алырга, ТР-нин Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының организасть сессиязын сентябрьге шилчиткен эрги шийтир хевээр артканы билдинген.

Бистиң корр.

АЖЫЛЫН ҮНЭЛЭЭН

Россия Федерациязының Бойдус курлавырларының болгаш долгандыр хүрээлел камгалалының сайыдының оралакчызы Кирилл Янков Тыва Республиканың бойдус курлавырларының эргелелинге хамааржыр биче хемчээлдиг хемелер инспекциязының ажылы-биле эрткен неделяда танышкан.

Бо инспекцияның ажылы сөөлгү чылдарда кончуг сандараан турган. Эрткен чылга чедир инспекцияның чангыс хеме чок артканы ажылдың кайы хире сандараанын херечилээр. Бо хүннерде ында байдал көнгүс өскерилген. Инспекцияны Март-оол Дан-Сүрүн удуртуп эгелээр соонда, элээр каш хемелерни, ооң иштинде моторлуг хемелерни, автомашинаны садып алган. Каа-Хем болгаш Би-Хемге патрульдаашкыннарны доктаамал чорудуп турар. Бүдүн хүннүн доктаамал дежурныйлаашкынын инспекция бажыңында организаастаан. Келген дыңнадыларны тускай дептерде демдегледип турар. Инспекцияның камгалакчылары чыл дургузунда чангыс эвес кижинин амы-тынын алганнар. Өөредилгелер доктаамал чоруп эгелээр. Бо чылын Чагытай хөлге камгалакчылар постузу тургускан.

Федералдыг сайыттың оралакчызы Кирилл Янков республиканың биче хемчээлдиг хемелер инспекциязының ажылын бедии-биле үнелээр. Саян-Шушенск суг хөөлбээнге эжиндирер улуг, күштүг катер садып алырынга дузалаарын аазаан. Тываның биче хемчээлдиг хемелер инспекциязы Россияның эң эки ажылдыг инспекцияларының санынче кирип турар деп ол чугаалаан.

Сергей ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың агроулетпүр комплекзин чогумчудуп, хөгжүдөр эртем хандырылгазының айтырыгларының талазы-биле Россияның Көдээ ажыл-агый эртемнер академиязының Сибирь салбырының болгаш Тыва Республиканың Чазаның кады хуралын эрттирер дугайында

2002 чылдың июль 30 № 479 Кызыл хоорай

Республиканың агроулетпүр комплекзин чогумчудуп, хөгжүдөр эртем хандырылгазының талазы-биле Кызыл хоорайга Россияның Көдээ ажыл-агый эртемнер академиязының Сибирь салбырының президиумунун үнүшкүнүг хуралын 2002 чылдың август айда эрттирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың апрель 16-да №212 доктаалын күүседире-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың агроулетпүр комплекзин чогумчудуп, хөгжүдөр эртем хандырылгазының айтырыгларының талазы-биле РКАЭА-ның СС-нин президиумунун болгаш Тыва Республиканың Чазаның кады хуралын 2002 чылдың август 21-22 хүннеринде Кызыл

хоорайга эрттирер.

2. РКАЭА-ның СС-нин президиумунун болгаш Тыва Республиканың Чазаның кады хуралының хемчеглер планын болгаш программазын бадылаар.

3. РКАЭА-ның СС-нин президиумунун болгаш Тыва Республиканың Чазаның кады хуралын эрттиреринге Тыва Республиканың Чазаның курлавыр фондусундан 60,5 муң рубльди КАЭШИ-ге ТР-нің Саң ямызы үзүп бээр.

4. Тыва Республиканың Чазаның бо доктаалын «Шын», «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

5. Бо доктаалды күүседире дээш контроль чорударын ТР-нің Чазак Даргазының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар В.И. Лавриенкога дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК

Кады эрттирер хуралдың ажыдышыкыны 2002 чылдың август 21-де 10.00 шакта болур. Аңаа Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак болгаш РКАЭА-ның СС-нин даргазы, академик П.Л. Гончаров чүве чугаалаар.

Программа езугаар 7 кол илеткел кылыр кижилерни тодараткан. Кады хуралдың доктаалын хүлээп алган соонда ооң киржикчилери «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйынга баар, аалчыларны август 23-те үдээр.

Кызыл хоорайның оң талакы эринде чурттап турар чоннун суг-биле хандырылгазын экижидер дугайында

2002 чылдың июль 30 № 468 Кызыл хоорай

Кызыл хоорайның Правобережная кудумчунда 2, 3 каът бажыңнарлыг кварталынче суг дамчыдар системаның, ында кудуктарның ажылын экижидер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның инвестиция тудуг эргелели Кызыл хоорайның оң талакы эринде суг чыыр черни эде кылырын боттандыраар.

2. Тыва Республиканың Саң ямызы, Тыва Республиканың Экономика ямызы Кызыл хоорайның оң талакы эринде арыглал тудугларын калбартырынга республиканың инвестиция программазында көрдүнгөн хөреңгиниң күсели-биле суг чыыр черни чаартырынга 500 муң рубльди үзүп бээр.

3. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

4. Бо доктаалды күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазаның тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК

«2002 чылда Тыва Республикага назы четпээннерниң кадыкшылын, дыштанылгазын болгаш күш-ажылга хаара тударын организаастаар талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың апрель 22-де № 240 доктаалын күүседип турарының дугайында

2002 чылдың июль 30 № 467 Кызыл хоорай

2002 чылда назы четпээннерниң кадыкшылын, дыштанылгазын болгаш күш-ажылга хаара тударын улам ыңай хандыраар, уругларның кадык-

шылга лагерлеринге дыштаныр байдалын экижидер, Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың апрель 22-де № 240 доктаалын күүседип сорулга-

биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2002 чылдың июль 20-ге чедир уругларның чайгы дыштанылгазын эрттирер, оларны ажылга хаара тудуп турарының дугайында Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал-политика сайыдының оралакчызы О.К. Дамдынын дыңнадыын кичээнгейге алыр.

2. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал-политика ямызы, чонну ажылга хаара тударының Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле департаментизи кадыкшылга лагерлериниң үзүктел чок ажылдаарын хандыраары-биле федералдыг бюджеттен немелде хөреңгини үзүп бээр хемчеглерни алыр.

3. Тыва Республиканың Энергетика, транспорт болгаш орук ажыл-агый ямызы, «Тывазнерго» ААН, «Тыва коммунэнерго» КУБ кадыкшылга лагерлеринче электри энергиязын бээрин үзүктелдирбес хемчеглерни алыр.

4. Назы четпээн уругларның

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК

Хереглели улуг өг-бүлелерге гуманитарлыг дузаламчы көргүзөр дугайында

2002 чылдың июль 31 № 483 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулда мурнундагы программазын болгаш 2001-2002 чылдарда яды-түрөңги байдалды болдурбас талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программазын боттандыраар сорулга-биле, а ол ышкаш уругларны школага белеткээринге холбаштыр хереглели улуг хамаатыларның хөй санныг делеглеринге үндөзилээр, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Чаа өөредилге чылында чидиг хереглеттинип турар өг-бүлелерге хеп аймаа болгаш школа херекселдери садып алыры-биле бир хүннүн ажыл төлевири коллективтерниң ниити хуралдарының шийтирин езугаар өг-бүлени, ие-чашты болгаш уругларны камгалаарының республика фондусунун агар санынче шилчидерин ямыларга, ведомстволарга, албан черлеринге, организацияларга, тус чер чагыргаларына, хоорай, кожууннарның өөредилге килдистеринге, ТР-нің Саң ямызынга сүмелээр.

2. Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге ямызы, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал-политика ямызы идик-хеп болгаш школа херекселдери херегледип турар, хандырылгазы четпес, хөй уругларлыг өг-бүлелерниң даңзызын 2002 чылдың август 10-га чедир өг-бүлени, ие-чашты болгаш уругларны камгалаарының республика фондусунга кирир.

3. Тыва Республиканың Ниити

дыштанылгазын, кадыкшылын экижидеринге, күш-ажылга хаара тударына Россия Федерациязының социал камгаладылга фондусунун Тыва Республика талазы-биле девискээр салбырындан кирип турар хөреңгини чөптүг ажылгаарын кожууннарның болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагырга даргаларына сүмелээр.

5. Кадыкшылга лагерлериниң тургузукчулары болгаш начальниктери ведомство аайы-биле хамаарылгазы чокка 2002 чылдың сентябрь 1-ге чедир №1-ОП хевирниң статистика учедун Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге ямызынга кирир.

6. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

7. Доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазаның социал-политика эргелелинге дагзыр.

болгаш профессионал өөредилге ямызы, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал-политика ямызы өг-бүлени, ие-чашты болгаш уругларны камгалаарының республика фондусу-биле кады 2002 чылдың август 10-га чедир хөй уругларлыг, чедимче эвээр өг-бүлелерниң уругларын идик-хеп болгаш школа херекселдери-биле хандыраар.

4. Тыва Республиканың Саң ямызы чедимче эвээр өг-бүлелерниң уругларына идик-хеп болгаш школа херекселдери садып бээри-биле:

—Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге ямызынче 800 муң рубльди, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал-политика ямызынче 200 муң рубльди бо чылгы акшаландырышыкын күсели-биле;

—өг-бүлени, ие-чашты болгаш уругларны камгалаарының республика фондусунче 280 муң рубльди Тыва Республиканың Чазаның курлавыр фондусунун күсели-биле шилчидер.

5. Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди бо доктаалды үш хонук хуусаа иштинде массалыг информация чепсектеринге парладыр.

6. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының эрге-хүлээлгезин күүседип турар А.Т. Конгарга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК

• Рынок болгаш бүдүрүлгө

ДУЖУТКУР ҮЕ — МУРНУНДА

Июль, август айлары — Тывага эң изиг үе. Ногаа аймааның эң өзер үези-даа ол. Ынчангаш Кызыл хоорайда ыраккы Каа-Хем суурда ногаа өстүрер теплицаларлыг комбинатка чеде бердивис. Изиг үелерде ногааларның кайы хире өзүп турарын көөр дээнивис ол.

Хүнге чайынналган шилдерден бүткен, чыскаалдыр тургулаан узун теплицаларны бакылап эгеледивис. Бир теплицаны долдур огурец тараан болду. Эскезинде морковь, свекла, арбуз дээш-ле, теплица бүрүзү курут эвес. Бир быжа берген кызылчайт помидорлар долган теплицага кирип келдивис. Хөлчок улуг теплицада помидорларның хөй кезии кызып келген, чамдык көк хевээр помидорлар мырыңай эндерик. Чеминиң хөйү, сырыйы мырыңай аттыг. Хөй өзүмнер аразында бир улгады берген

теплицаны харыылап турар. Огурец дүжүдүн 5 ай төнчүзүндөн ап эгелзэн, бо хүннерге чедир 2 тонна хирени чыып дужааган. Ол чүгле эгези. Тос айга чедир дүжүт дыка хөй болурун ол чугаалап олурду. Амгы үеде дүжүттү чыгырындан ангыда, чашпаннаар, сыптарын эде-хере азар, баглаар, артык бүрүлери аштаар дээш, ажыл-ла хөй.

Шак ынчаар мурнакчы ногаажының ажылы-биле таныжып турувуста, ук ногаа өстүрер теплицалыг комбинаттың директору Алефтина Каадыр-ооловна

чедип алган. Бот дугайты ук аныяк херэеженниң эртембилегже чүткүлдүүн аажок чөпсүнүп, деткип олурдум. Тыва кижжи бүрүзү Алефтина Каадыр-ооловна ышкаш 2-3 дээди эртемниг болур чүве болза, төрзөн Тывавыс та кайы хире дүрген сайзыраар ыйнаан. Ол бо бүдүрүлгениң директору кылдыр 1999 чылдан эгелеп ажылдаан. Октаттыг турган ажыл-агыйны бут кырынга тургузуп, чылдан чылче көргүзүлери бедип келген. Эрткен чылын ниитизи-биле 60 тонна ногаа аймаан бүдүрүп саткаш, 300 муң рубльди шингээди алган. Бо чылын өре чок турда безин "Тываэнерго" оларның чырыын өжүрүп, элзэн когаралга чедирген. Ынчалза-даа күске чедир черле 60 ажыг тонна ногаа аймаан өстүрүп шыдаар бис дээрзин Алефтина Каадыр-ооловна чугаалап олурду. Бо чартык чылда безин 100 муң рубльди ажылдап алганнар. Күске чедир эң дүжүткүр үе — ам-даа мурнунда.

Кыжын ук бүдүрүлгө 5 теплицаны ажылдадырынга белеткеп турар. Чылыг өртээ эмин эрттир аар боорга, котельная салып алырын база бодап турарлар.

Комбинат ниитизи-биле 8 аңгы хевирниң ногаазын өстүрүп турар. Эң хөйү томат биле огурец. Бежен хире ажылчын ында хаара туттунган. Оон ыңай 30 хире ажыл чоктар база улуг дузаны чедирип турар. Ол дээш Алефтина Каадыр-ооловна Кызыл кожуунун чонну ажылга

тургузар төвүнүң ажылдакчылары Галина Сатовна биле Любовь Наумовага өөрүп четтирип, оларны чылы-биле сактып олурду.

Чай аразында чанывыска аныяк уруг маңнап келди. Ол эң эки ажылдыг аныяк ногаажы Эмма Чигир-ооловна Сарыглар болду. Ол дунмалары Март-оол база Элла-биле мырыңай 6

бедик теплицаларны чылыглары аажок нарын, хөй үе негеттинер. Аныяк ажылчын оолдар теплицаларның шилдеринин кыдыын соок өтпес кылдыр митпек гудрон-биле чаап турлар.

Ажыл-ишчи кижилер-биле байырлажып, ажылынга улуг-улуг чедишкннерни, хөй дүжүттү күзээш чоруптувус.

Борис ОНДАР.

угбай артык сыптар аштап олур. Мурнакчы ногаажы Антонина Ивановна Сандан-оол болду. Ол чаа-ла үш чыл ажылдап чоруурда болза, мурнакчы ногаажыларның бирээзи апарган. Антонина Ивановна бирээзинде огурец, эскезинде помидор тараан ийи

Ондар чедип келди. Ол Москва-ның Тимирязев аттыг академиязын 1985 чылда дооскан. Мергежили — экономист-организатор. Оон аңгыда Кызылга амгы гуманитарлыг институтту бот-өөредилге-биле доозуп, ийги дээди юрист эртемни база

теплицада ногаа тарып ажылдап турарлар. Оларның ап турар дүжүдү кымныындан-даа хөй.

Бригадир Алексей Санаевич Бадыга удурткан 30 ажыг ажылчын кыжын ажылдаар теплицалар чылыглап турар. Кончуг узун дурттуг, дооразы аажок калбак,

ЧУРУКТАРДА: директор А.К. Ондар, аныяк ногаажы Эмма Сарыглар; хоочун ногаажы А.И. Сандан-оол; теплица чылыглаан оолдар.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

• Кадыкшыл — көдээ чоннун байлаа

АНАЙ-ХААК ДЕГ ЭЭЛГИР ДУҢМАЙ

Чоннун кадыкшылын эмнээр, быжыглаар үле-херектерге Би-Хем кожуунда кижжи эмнелгеги чаагай ак сеткил-биле ажылдааш, ат-алдарын сыкпаан. Ай чартыынга чедир эмнелгеге чыттырып эмнедир чоруктар эвээш эвес болган. Эмнедип, кадыын быжыглап алганнар медицина адырының бүгү төлээлеринге өөрүп четтиргенин илередип турар.

Эмнелгениң өзээ — ниити аарыглар эмнээр салбыр. Ында аарыг кижилер чыттырар орун үжен ажыг. Сесерлиг, Сөөш, Өөк, Хадын, Аржаан, Тарлаг, чурттакчылыг эске-даа черлер, кожуун төвүнүң чону кадыкшылын анаа эмнедип ап келген.

Кожуунда ниити аарыглар салбырының ажылчыны Анай-Хаак Маадыр-ооловна Лапка он чыл чедир ажылдап турар. Биче сеткилди, дыңнангыры болгаш эрес-кашпагайы-биле ол ылгалдыг. Бараанын көөрге, халады агараңнаар, палаталарже кире дүжери далаш-далаш. Арай доора тынып чыдар кылдыр аарый бергеннерниң ээ-хайыралыг ажаакчызы. Кый дептерге, шала дыңнаар. Кадының байдалы бергелерге туттура бергеннерни ол каш-даа удаа камгалашкан. Чазык көрүжү, хүлүм-

зүрүй кааптары кол ажылын каастап чоруур. Эл-хол хамаарылга, чымчак көрүш, чырык хүлүмзүрүг чүгле элчин ажылдакчыларынга эвес, эмнелгеде турарларга агаар дег негеттинер. Доңгун арынның, сыңзы суг пактап алганзыг — үрдүнчек кижини эртем-билини, каас-коя идик-хеви-даа камгалап шыдавас.

Бир катап эжиниң ээлчээн эрттирип, хары угда Анай-Хаак 48 шак дургузунда ажылдаанын сактып ор мен. Ийи хонукту улаштырарга, шимченгири суг курту, хүлүмзүрүү хүннээрэк дег хевээр арткан. Кандыг хемниң суун ижип өзерге, кандыг өг-бүлеге төрүттүнерге, кижиниң ажылга аас-кежи чырып чоруур чүве ирги?

Ук-дес салгаттынар деп чоннун мерген угаады бар. Ооң-биле чергелештир аал-оран, ажы-төл, өөнүң ээзи каттыштыр ниити камгалакчы күш база болу бээр. Өг-бүле биче күрүне деп турарының бир бадьткалы ол чадавас. Бүзүрел, ынаныш барда, кижиниң бодун ажыл-херектер каастаар.

Өг-бүле кежигүннери ден-дески кайын болур, кандыг-даа талаларлыг. Чедер, чединмес-даа байдалдар тургустунар. Байдалдар мал-магандан, эт-хөрөнгиден

эвес, эр-херэежен кижилерниң эзлей берген туруштарындан дөрт хамааржыр деп билер мен. Ажы-төл ада-иени барык ол хевээр салгаар, өттүнер. Кымга-даа ада-иениң үлегери идиг беришкнниг, ачы-дузалыг болгаш салдар хавыяалыг.

Аарыы улуг кижини дөрт катап сыкыртыр, таң эмнер ижиртир, чиннээрге — дузалаар. Эмнелгениң хевирлери-ле хөй. Ол бүгү ачы-дузаны чүгле он хонук дургузунда чедирерге, эмнелгениң чарыгдар шүүдели улгадыр. Чангыс чөмгө безин бир кижиге хөй-хөй рубль болур. Кичээнгей, бараан болушкун, сидик, кадыг албан болгаш хан дамчыштыр хынап көөрү, эмнелгениң эске-даа арга-хевирлери рыноктуг экономика үе-чадазында Би-Хемде кожуун эмнелгезинде колдуунда халас (ачы-буян) байдалдарда чоруп турар чорду. Күрүне хамаатыларының — көдээ чурттакчыларның кадыкшылын камгалаары-биле хөй түннүг акша-хөрөңгини үндүрүп турар-дыр.

Сарыг-оол УДУМБАРА.
"Шының" штаттан
дашкаар хоочун бижикчизи.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Башкирияның Белорецк чоогунга пионер лагеринге дыштангаш чанып орган 25 уруг сөөрткен ПА3 автобус андарылганының түңнелинде, 1 уруг өлген, 5 өөреникчи балыгланган. Бо херекке чолаачының буруузу илден, аңаа хамаарыштыр РФ-тин КХ-ниң 224 чүүлү-биле херек оттурган.

◆ Россия-грузин кызыгаарда байдал нарын болгаш будалчак хевээр. Банкит кызаазында ам-даа ийи бөлүк дээрбечилер бар, олар Россияның кызыгаарын шургул эртер өөредилгени эрткен дээрбечилер. Кызыгааржыларга аштыргаш, 6 дээрбечи Грузияже шургул кирген. Кызыгаар чуруму үрөп, боочепсектиг чорааны дээш оларга грузин хоойлу-биле хемчег онаарын көргөн.

◆ Россияның демир-орукчулары боттарының профессионал байырлалын дем-гелеп эрттирген. Аңаа тураскаадып, Москвадан Шереметьево аэропортка чедир дүрген маңнаар, бүгү негелделерге дүүшкен поезд маңнап эгелзэн.

◆ Лев Толстойнун бүгү ызыгуур салгалындан артык кижилер улуг чогаалчының адынга тураскааткан сактылышкынны Ясная Полянага эрттирген. Уруунун уруунун дээш улаштыр санаарга, чогаалчының 90 салтакчылары бөгүн янзы-бүрү чурттарда чурттап турар.

◆ Горькийниң автозаводу чийк болгаш чүк машиналары бүдүрерин катап эгелзэн. Завод түр үеде машина садар рынокту өөренип көөрү-биле машиналар бүдүрерин соксаткан турган. Чылда 98 муң чүк болгаш чийк машиналарны бүдүрерин шийтпирлзэн.

◆ Байкал хөлдү камгалаарының делегей хүнүн ооң камгалакчылары чарлаан. Эриктер дургаар боктар аштаар 40 кижилег экспедиция ажылдап эгелзэн. Чурттакчы чоннун киржилгезин эвилелдээри көрдүнгөн.

(Агентилелдер
медээлеринден).

Сагыш-сеткил культуразы

СЕТКИЛ "САМДАРЫН" ЧАМААРЫ БЕРГЕ

Бистер, аныктар, ада-өгбелеривистиң кайгамчык чараш омур-хевириден төрүттүнген сеткил культуразына өөренир ужурулук бис деп бодаар мен. "Хептиң самдарын чамап ап болур, а сеткилдин "самдарын" чамаары берге" деп авамның мерген угаадыгыг сөстөрүн дыңнап өскөн болгаш, бо айтырыг дугайында хууда бодалдарымны илередип көрейн.

Өртемчейде сая-сая кижилерниң чаңгыс аай эвес дээрзи билдингир. Ынчалза-даа бистин, тыва кижилерниң, сагыш-сеткили чийк, чымчак. Ол өгбелеривистен хан-дамыр, угаан-медерел таварыштыр дамчып келген сеткил культуразы Тываның хөй-хөй оолдар, кыстарында ханызы-биле хевирлеттинген. Ынчангаш сагыш-сеткили чараш, төрөөн уязы – өг-бүлезинге, чок кижилеринге ынак, ооң түннелинде эш-өөрү-биле база ажык чагай найыралдыг эдержип, эртем-билиге чедишкенин өөренип, оруунга таварышкан бүгү бергелерге торулбастар Тывавыстың булунарында хөй болуп турарына чоргаарланыр бис. Чижээнге мээң эштерим Чейнеш Соянны, Сайлык Ондарны, Аида Ондарны кирип болур.

Мен көңгүс анык кыс хиремде чонун аразында сагыш-

сеткили доскут, чараш депшилгелиг чүүлдерни эскербес, чүгле бот тогдунар, оон кедерезе бодун үнелевейн, кадыкшылын камнавайн арагалаар, таакпылаар деп багай чаңчылдарже шуудап кирип турар чамдык аныктарны көргөш, дыка хомулдап хараадаар-дыр мен. Ындыг кижилер төрөөн ада-иезиниң, чок кижилериниң ат-сураан, арын-нүүрүн бужартадып, төрөөн мезиниң, адазының идегелин оскунуп турары ол-дур.

Чамдык ада-иелер: "Уругларывысты кудумчу азы школа урпаккады, а ооң бодунуң чуруму, сагыш-сеткили-даа шору кижини" — деп боттарын агартынып турарын база бо-ла дыңнаар бис.

А мээң хууда бодалым-биле алырга, ындыг хөөнүг ада-иелер кижизидилге талазы-биле частырыгны чүгле бөгүн эвес, а уруг чаш турда-ла кылып, боттарында бар эң-не чараш аажы-чанын,

сагыш-сеткилин долузу-биле уругларынга берип шыдавааннары ол-дур. Шак мындыг мөзү-бүдүжү, сагыш-сеткили сайзыраваан, үениң аайы-биле бодунуң иштиги культуразын, аажы-чанын экижидип, багай чаңчылдардан адырлыр хөңнү чок оолдар, кыстар төрөөн чонунуң, чуртунуң мурнунга езулук бурууну чүктөп чоруурлар деп санаар мен.

А бир эвес кижини бүрүзү арыг-чагай сагыш-сеткилдиң, ажыл-ишчи болуп, ниитилелдин езулук төлептиг хамаатызы болуп күзөлдиг болза, Тыва Республиканың школаларының алдарлыг башкызы, "Чонунуң кадыкшылы" аттыг клубтуң башкарыкчызы Наталья Борисовна Тыртык-Караның "XXI вектиң чаа кижизиниң көрүжү, омур-хевири, мөзү-бүдүжү, кадыкшылы" деп делгем темада чорудуп турар онзагай лекцияларлыг, практиктиг кичээлдерлиг, тренингилерлиг семинарында хөйүнү билип ап болурун кады өөрөнгөн эштерим-биле көрүп бүзүредивис.

Наталья Борисовнаның төрөөн Тывазына бердингенин, аймак чонунга ынакшылын үнелеп, ооң эрес-дидим, маадыр-

лыг өөредиин шыдавыже шиңгээткеш, төрөөн Тывавыстың, төрөл аймак чонувустуң ортузунче кирип, кара сагыш, адааргал, өжөөргөл болгаш арагалаашкынның, кара таакпының кижиниң кадыкшылынга, ааскежинге хоралыын билдилег суртаалдап чорудар ужурулук бис.

Сагыш-сеткилдин арыг болуру – аас-кежиктиң үнер дөзү. Сагыш-сеткили арыг кижини угаан-медерелинге багай үзел-бодал кийрбес болганда, ол кандыг-даа багай үлүгедиги кылбас!

Езулук аас-кежиктиг, байлак амьдыралдыг кижилер чүгле оон сайзырап үнер.

Бис, 5 оол, кыстар, авам, ачамның ынак төлдери болуп, аас-кежиктиг өөренип, чурттап чорбис. Ававыс Римма Биче-ооловна, ачавыс Александр Амажаевич Ондарлар.

Билип кээримге-ле, мээң авам туң дег ак даштерин чайыналдыр хулүмүзүрээш: "Казып алган Шончалайым кайгамчыктыг чараш кыс болур сен" деп йөрээл салып эргелеткенин черле утпас мен. Шак-ла ындыг йөрээлдерни ол өске-даа уругларынга бо-ла чугаалап, бисти чалгынналдырар кижини.

Иениң чүрээнден үнген чалгының сөстери кижиге чүгле ынакшылды эвес, а делегейге төлептиг чурттаарына улуг кыйгы салганы деп бодаар мен.

Ынчангаш бодунуң бижээн шүлүктөрүмден аныктарга чагыг болур одуруглар-биле доозуп каайн.

МЕҢИ ЧОРБА!

"Мунгаранчыын, бергезин" — деп Мунчулуп-ла оргаш канчаар, Он сес харлыг чалгы үем Омак-хөлүг эрттирип аайн.

Онзаландыр эрттирер дээш, Олут орбайн маңнаар мен бе? Өөредилге, эртем четпейн, Өгленирин бодаар мен бе?

Ада-ием хүндүлөвейн, Арагалап чаннаар мен бе? Арын-нүүрүм чидирипкеш, Ажыл-хожул кылбас мен бе?

Ындыг эвес кижини хөөкүр Ынак чүүлүн кылып херек! Улус-биле кады хөлзеп, Улчуп-тенип чорбас херек!

Шончалай Ондар.

Бай-Хаак суур.

ТӨРӨӨН ЧЕРИНИҢ ТӨЛЕПТИГ ОГЛУ

Хөй чылдарда көдээ ажыл-агыйга бараан болуп ажылдап келген күш-ажылдың хоочуну Дүмөн-оол Дембирелович Иргитти баскан изи балалбас, кылган ижи хырлалбас кижилерниң бирээзи деп чугаалап болур. Тываның эң ыраккы булуңу Кара-Хөл колхозка кол инженерлеп ажылдап чораш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген хоочунуң сактыгышкынында бөгүнгү аныктарга өөредиг болгу дег чүүлдер хөй.

Көрбөөн чүвези чок, көдүрбөөн хөңгө чок хоочунуң эрткен оруун эргий көөр болза, солун кижилерниң бирээзи. 1939 чылда Кара-Хөлдүн Борлуг-Ховуга турган эге школага өөренип киргеш, 1946 чылда Кызыл-Мажалыктын 7 чыл школынын дооскан. Школа соонда Кызылдың 6 ай хуусаалыг башкы кадрлар белеткээр курсту дооскаш, 1947 чылдан эгелеп Кара-Хөл эге школына башкылап ажылдап эгелээм. Дүмөн-оол Дембиреловичниң чугаазы-биле алырга, ол үеде Тывага хуу ажыл-агыйлыг араттарны колхозташтырар дугайында улуг ажыл чоруп турган.

1951 чылда Барыын-Хемчик кожуундан партия райкомунун 1-ги секретары Борбак-оол деп дарга келгеш, суму төвү Кула-Аксырга бүгү чонун хуралын чыгаш, хуралдаанының түннелинде, Кара-Хөлге баштайгы колхозту тургускан. Ийи чыл эрткенде, Бай-Тайга кожуундан хөй даргалар келгеш, Кара-Хөл колхозту дүжүргөш, Бай-Тайга кожуунунуң Молотов аттыг колхозунга кадар дугайында айтырыгны чугаалашкан. Колхозчулар ийи хүн иштинде хуралдап келгеш, түннел чок болуп, Молотов аттыг колхозка каттыжарындан ойталаан. Каш хонганда Кызылдан Тока, иштиги херектер сайыды Артас, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожуунарының удуртуу баштаар даргалары келгеш, бүгү колхозчуларны чыгаш база катап хуралдаан. Ол хуралдың дугайында Дүмөн-оол Дембирелович мынчаар чугаалап ораар:

— Хуралга Тока дарга сес алгаш, чежеге дээр көдээге хуу ажыл-агыйлыг чурттап чоруур бис. Тывада чаа тургустунган колхозтарга чонун массалыгы-биле киргениниң дугайында делгереңгей чүве чугаалааш, кожуунуң

байдалын өөренип көргөш, силерниң колхозуңарны Бай-Тайга кожуунуң Молотов аттыг колхозунга кадарын дугуруштувус. Тээлиде чаа МТС ажылтынган, колхозтарның хөгжүлдизинге кончуг салдарлыг болур. Молотов аттыг колхозта тараа тарыыр шөл четчир, чаа техника көвей, моон көшкен кижилерге чаа бажыңнарны бээр, авансыга акша-тегерикти, тарааны бээр — дээш, хөй-ле чүүлду аазааш олорууп алды. Оон олургаш:

— Мында олуруп турар кижилерде херттер чеже кижини барыл, холуңар көдүрүп көрүңер — диди. Кара-Хөлдүн чонунуң 90 хуузу херттер-ле болгай, залда олурган кижилерниң колдуу холун көдүрүпүр.

— Көрдүңер бе, шуптуңар херттер ышканыңар чүл, Анчымаа дарганар база Хертке-ле болгай. Шупту херттер төрөл улус-тур силер. Улуг күдээр, честенер мен-дир мен — дээрге, улус шупту каттыржыпты.

— Ынчаарга ам дөргүл-төрөл чон-дур бис, Бай-Тайгага каттыжып алылыңар. Бай-Тайгага каттыжар дээш мээң-биле кады холуңар көдүрүңер че — дээрге, олурган чон шупту кол көдүрүп бадылапкан.

Бо төөгүлүг таварылга 1953 чылда болган. Партияның чагырып-дужаар үезинде бодунуң дужунда колхоз болуп алгаш, Барыын-Хемчик кожуунга хамааржып турган Кара-Хөл колхозту дүжүргөш, чурттакчы чонну Бай-Тайга кожуунуң Молотов аттыг колхозунга күш-биле кадып каан. Түннелинде Кара-Хөл сумузунуң чурттакчы чону Тээли-биле көжүп ажар ужурга таварышкан. Школаның башкылары безин Тээлиге ажылдаар ужурулук апарган.

И.Д.Дүмөн-оол 1954 чылдың

августа ийи оглун ушкаргаш, өөнүн ишти Долзат Сотпаевна-биле Тээлиге көжүп келгеш, школага башкылай берген. Чаа тургустунган МТС-ти сонургап, ында машина, тракторнуң хөйү магадап көрүп турган. МТС-тиң хүлээлгези колхозтарның тараазын чүгле тарыыр эвес, ооң күсүк ажаалдазын база чорудар турган. Черле техникага салым-чаянныг кижини болгаш, хостуг үезинде МТС-ке чедип, ооң техниказын сонургаар кижини болган. Чогум херим иштинче кийрбес, директордан чөпшээрел херек дээр, үениң шыңгызы ындыг турган.

Ол үеде МТС-тиң директорунга Верещеагин, кол инженеринге Купоросов дээр кайызы-даа дээди эртемниг инженерлер, орус омактыг оолдар ажылдап турган. Олар кожуунуң тарылга шөлдерин чагайжыдып сайзырадырынга, чаа кадрларны өөредиринге төлептиг үлүүн киригенер. Оларны Бай-Тайганың чону ам-даа утпаан, сактып, чугаалажып чоруурлар.

Техникага сонургалдыг Д.Иргит хүндүс школага башкылавышаан, кежээ МТС-ке чолаачылар курузунга өөренип эгелээм. Ол үеде МТС-ке күсүк дүжүт ажаалдазы доостурга, октябрьдан эгелээш, апрельге чедир чолаачыларның, трактористерниң кежээки курстарын организаптап турган. Көдээ черге механизатор кадрлар белеткээринге улуг рольдуг болган. Д.Иргит баштайгы чылында чолаачының мергежилин шиңгээдип алган. Ийи дугаар кыжында трактористер курузунга өөренип кыштааш, ону база дооскан.

1959 чылда Кара-Хөлге катап колхоз тургустунган. Колхозчуларның ниити хуралына колхозтуң даргазынга Иван Очурну, кол бухгалтеринге Белекей Соянны сонгуп алганнар. Ийи колхоз мал-маганын, эт-севин, машина-техниказын деңге үлөшкөн. Кара-Хөл колхозка "Зис-5" деп маркалыг ийи улуг чүк машиназы, "Т-54" деп маркалыг 2 дизель трактор онаашкан.

Чаа тургустунган колхозка машина, трактор мунар документилик чаңгыс-даа Кара-Хөл чурттуг механизатор кижини чок болган. Колхоз даргазы И.Очур чер-чурттуң кижизи чолаачылап көр деп дилээрге, кижиниң төрүттүнген төрөөн чери кончуг болгай дээш Д.Иргит дораан чөпшээрелин берген. Часкы үеде дош оруу-биле Кара-Хөлче ийи тракторну МТС-тин орус трактористери чедирип берген. Машиналар-биле колхозтуң эт-севи чедиртинген.

Ол үеде Кара-Хөлге чайгы машина оруу чок турган. Колхоз баштаар чери чайгы машина оруун кылып талазы-биле тодаргай хемчеглерни ал эгелээм. Бүгү чонун күжүн ажыглап тургаш, кадыр-берт арт-сыннарны, хаядашты казып, аштап, малгаштыг черлерге көвүргүнү кылып тургаш, бир ай иштинде орукту кылып келгенер. Ылангыя

Уе болгаш үежилер

хоочун коммунист Ламажап Күжүгетке удурткан 25 аштыг оолдар Алаштың иштинге хонуп дүжүп тургаш, орукту кылып турганнар. Эң берге орук Кыдыкы арттың оруу турган, ону безин чаңгыс-даа техника ажыглавайн хол-биле казып үндүргөннер. Колхозтуң өнчүге алган ийи машиназын Д.Иргит Кара-Хөлдүн күдээзи, хоочун чолаачы чораш (ам бистин аравыста чок) Шагдыр Иргит-биле 3-4 хонуп чораш чедиргеннер. Орукчулар машина-биле кады чоруп, удур орукту кылып чораннар.

— Ол үеде кижилерниң хол-биле ол хире берге хая-дашты чара, буза шаап тургаш, орукту үндүрүп эккээр, бөдүүн чонун ажылдаарын ам кижини кайгап ораар, бо шагның ажы-төлү ынчаар ажылдап көрбөөн боор. Тээлиге беш чыл ажылдааш, беш оолдарлыг, машинамага чүдүрнүп алгаш чуртумга көжүп чанып келдим — деп, күш-ажылдың хоочуну Д.Иргит чугаалап ораар.

Колхозка чолаачылап ажыл-

дааш бир чыл бооп чорда, кол механик кылдыр ажылдаарын колхоз баштаар чери бадылап каан. Механиктеп ажылдап эгелээш, бир дугаарында электри станциязын тургузарын шит-пирлеп алган. Хамаарылгалыг организациялар-биле көрээни чарып, колхозчуларның күжүн ажыглап тургаш, Кара-Хөлге бир дугаар дизельдиң электри станциязын ажылдадып, колхозчуларны электри чырыгы-биле кандырган. Машина-техника көвүдөп эгелээрге, гаражтың тудуунуң төлөвилелин боду чогаадып тургускаш, туттургаш, чолаачыларның, трактористерниң ажылдаарына таарымчалыг байдалды тургускан. Сөөлүнде совхозтуң автомашиналары 46, тракторлар 25 чедип, 5 дизель электри станциялыг турган.

Совхозтуң кол инженеринге ажылдап чораш, көдээде чурттап турар малчыннарның амьдырал-чуртталгазынче улуг кичээнге ийи салып чораш. Төрүүр кодангы 40 ажыг малчыннарга бичи электри станцияларын (двизокту) тургузуп салган. Эрткен үе эгиттинмес дээр болгай, ынчалза-даа Дүмөн-оол Дембиреловичниң кылып, бүдүрүп чораш ажылын үнелевейн эрте бээр болзувусса, частырыпта таварышканывыс ол. Төрөөн чериниң төлептиг оглу, кижизиг мөзү-шынарлыг ада өөнүн ишти Долзат Сотпаевна-биле 54 чыл иштинде кады чурттап келгеш, 8 оолду өстүрүп кижизиткеш, эртем-билге чедирип каан, 34 оол, кыс уйнуктарның хүндүлүг кырган ада-иези болуп чурттап ораарлар.

Удуртукчу ажылдакчы чорда, устав дээш Д.Иргитке мал өстүрер ажылды партия-даа, чазак-даа бербейн чораш. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш, өөнүн ишти-биле мал өстүрер ажылче кичээнге ийи угландырган. Назы-хары 70 ажа-даа берген болза, олар бо хүнде 20 ажыг бода малды, 90 ажыг хөй, өшкүнү тудуп, ооң сүдүн, ак чемин ажы-төлүңге, кожаларына берип чоруурлар.

Сергей ХЕРТЕК.

Эртемденниң тайылбыры

МАЛЫМ КАЖАА СЫҢМАС БОЛЗУН...

Кандыг-даа малды ажаап чир дээнде, бурунгу ада-өгбелер "өлүрөр" деп каржы сөстү ажыглавайн чораан. Дөгөрөр малды коргудур сөөртүп, дүгүн сирбектес, хилинчектес. Чедип, ку-жактап эккээр. Өгнүң мурну-биле эрттирбес: ыяп хүн аайы-биле долганыр. Болуушкун өг мурнунга, кирген кижиниң оң талазынга эртер. Малдың сегелин салбайн суйбап, эмиинден кежиктеп айыс ап, йөрээл кылыр: "Малым кажаа сынмас кылдыр өзүп, коданга менди турзун, өршээ". Күзүрүм чок черге, чок болза чаткан хөм кырынга малды өзээр.

Бо езулал анаа тыптып келбээн. Ында ханы утка сиңген. Малдың кайы-даа чүзүнүн кайы хамаанчок хилинчектеп, коргудуп өлүрүргө, оң эьдинге хоран бүдүмөлдөр тыптыр. Коргуп өлгөн малдың эьдин чиген кижидүрүрээр, чылдагаан чок черге каржы, дерзии чаң чаннар.

Организмниң чем шингээдир талазы-биле улуг эртемден

А.Углов бо дугайында мынчаар тайылбырлаан: "Халалыг азы айыылдыг сүртээшкинге, хилинчекке таварышкан малдың эьдинге бүгү бестери тускай чулуктуг хоран үндүрер. Ол чулуктар малдың эьдинге синип артып калыр. Хоранналган эьтти чиирге, ону чиген кижиниң бестери база чулуктуг хоранны хүлээп алыр. Түнелинде билдинмес аарыглар мага-ботка тыптыр. Бирги демдектери илдең: аарыг бестер ыжар, хан-дамыр оруктары "үерлээр".

Хилинчектенип өлгөн мал эьдин чиген кижилерниң ажы-төлү четпес болгаш кемниг кылдыр төрүттүнер. Улуг эртемден чүгле чаңгыс факт-барымдаалар эвес, хөй шинчилел ажылдарын чоруткан. Өгбелеривистиң дуржулгазы биле эртемденниң тайылбыры чаңгыс баг болуп турары кончуг солун! Ынчангаш тываларның езу-чуруму чоннуң бурунгу бедик культуразын дорту-биле херечилеп турар.

Ада-өгбелеривис чаңчылы, езу-чуруму хоойлу дег күштүг, йөрээл дег сагызынның.

Шээр малдың ийи бүүрөөн чанаштавас дээр. Оларны дүлөрдө, шөйүндү-биле кожуп алыр: "Ажы-төлүм эп-найыралдыг, чаг иштинде бүүрек дег, ааскежиктиг, амыр-менди чорзун" дээн уткалыг. Малдың кежин албан чадар, мойнаан хүн үнер чүкче кылдыр. Ында мындыг утка бар: "Арткан малга чылыг болзун". Мал дөгөрери, эьдин кезери, кандыг эьтти дүлери тускай чурумнуг: аалга хүндүлүг кижилер келгенде, аалдаар дээнде, езу-байырлал эрттирерде, кышкы чиш белеткээнде.

Эьт адырарда, ижин-шөйүндү аштап тургаш, кылыр езулалдар, чорудар йөрээлдер: дөгөргөн малдың бажын, кежин ханга боравас, "чүгле бөрү ханныг кылыр". Мөөннү албан элээди кыс уруглар аштаар, сыгар болгаш чуур. Баардан өттү адыргаш, октавас, төрбеге азып каар. Чумур аксын шевер, бичии кыл-

дыр кезер. Чүге дээрге "уруун аксы улуг апаар". Башты чаагын-дан албан адырар. "Чаак сөөгү сыкпас — чаргызын алзыр".

Хан аксы дээр дээшкинни талдан, чартыдан узун шевергин кылдыр чазар. Ону канчаар чазар болдур — күдээлери, келлинери ындыг болур. Дөгөргөн кижиде хан дүвүн отка өргүп, эьтти бир дугаарында амзаар.

Суук хан аксын өгнүң албан эрээзи азы оглунга сөңнээр. Хан аксы чиген кижиде дээшкинге бичии эьттен шиштээш, бажын сыккаш, отче каар. Төш бажын отка өргүүр. Бо бүгү — одун, чурттап ораар өөн хүндүлээни ол. Тывалар одун чылдың-на тускай дагыыр чораан.

Өс эьдин өзөөн кижиде чиир. Дөгөргөн кижиде чалгаа болза, дүлгөн өкпе чымчак, кежээ болза, кадыг болур дижит. Молдурук хемдээн кижиде үдүнге ыяш суккаш, отче каарда мынча деп йөрээл кылыр:

"Тозан кур кажалыг,
Тос кижиде кадар чылыг,

Кыдыынга
Кылыг четпес,
Ужунга
Үн четпес болзун.

Малдың дөгөргөн кижиде кожалары өлгөргө эьдин албан салыр:

"Кызыл эьт төне бээр,
Кызыл арын көржү бээр.

Дылды бичии уругларга дүлүп бээр. Оң бажын албан кезер — аасыраак апаар.

Малдың бажын өрттедип, хуюктааш, ийи дең кезекке чара кагар. "Баш чазар кижиде — мегечи" дижит. Бир эвес мал боостуг болза, төл савазын адыра кезерде, анаа ийи-үш сиден кады кескеш:

"Сени эвес,
Сиген кестим" — дээш, үзе кезер.

Кежик үне бээр дээш, биеэги тывалар хүн ашкан соонда аал-коданындан ак чем, малын үндүрбес чораан.

Ойдуп БАРТАН.

Кызыл хоорай.

"Чедер" курорт чеден харлаан

ЫЛАП-ЛА ЧЕДИКСЕНЧИГ ЧЕР

Ынчанмай канчаар, кандыг-даа аймак-сөөк чонга, бир-ле дугаарында, оң эки, менди чуртталгазы, кадыкшылындан өске кол айтырыг турбааны билдингир. Кадык-ла болзунза, бүгү чүве сээң мурнунда дижит ийик бис чоп. Ынчангаш тыва улус бойдузунун анаа ала-чайгаар хайырлааны аржаан-сугларынга, эм шынарлыг малгаштыг, дустуг хөлдөргө үе-дүптөн бээр кадыкшылын быжыглап ап, оларга чүдүп, тейлеп, ыдыктап чорааннар.

Тыва Арат Республикага 1928 чылга чедир-ле күрүнеден организастан чоннуң медицина хандырылгазы колдуунда чок турган. Чогум-на 1928 чылда ТАР-же оң Чазаның дилээ-биле РСФСР-ниң Кадык камгалалынын Улус комиссариатындан чеди кижиде составтыг Эмчи-санитар экспедициянын чоруткан турган. Оларның кол сорулгазы — Саян сыйнарының артында чаа тургустунган арат республикага бодунуң кадык камгалал системанын тургузуп алырынга дузалаарының доран ап чорудар, дээштиг хем-чеглериниң аргаларын өөренип шинчилээш, тодаргай саналдарны Россия Федерациязының Чазанга саналдап кириери турган. Ол экспедицияның Тывага кээп турган үезинде ТАР-ның найысылалы Хем-Белдиригге бир эмчилик, бир фельдшерлик, каш эмчи сестралыг чаңгыс-ла эмнелге колдуунда бай-шыраак орус хамаатыларга эмчи дузазын көргүзүп турган. А Тыва Арат Республика бодунуң национал эмчи кадрларын белеткээрин чүгле 1936 чылда эгелээни маңаа сөс кадында демдегеп каалы.

Чоннуң кадык камгалалынын күрүне системасы тургустунмаан, хамнарны, лама башкыларны истеп-сүрүп эгелээн үеде, 1932 чылда, ТАР-ның Чазаның дилээ-биле ынчангы ССРЭ-ниң курорттар шинчилелиниң институтунуң тускай экспедициясы медицина эртемнериниң доктору Н.А.Горнштейнниң удуртулгазы-биле Тывага кээп, Чедер хөлдү

Тыва кижиниң хүн бүрүдө ажыглаар сөс-домаанда ханы утка сиңникенин ам, улгадып келгеш, эскерип чоруур мен. Оларның экилежит, мендилежиринде безин кандыг ийик? Ал-бодунда, аал-чуртунда байдалы, мал-маганның ыт-куштан сол-менди турарынга чедир айтырып кааптар.

шинчилеп, оң кижилериниң кадыкшылын экижидер кайгамчык шынарларын эртем езуу-биле бадыткаан. Ол-ла чылын Тыва Республиканың Чазаның тускай шиитпири-биле Чедер хөлдө арат-чоннуң дыштанып эмненир черин ажыдарын доктааткан. Ынчангаш Совет Эвилелиниң тускай эртемниглериниң база ССРЭ-ниң деткимче, дузазы-биле 30 оруннуг "Чедер" курорту ажыттырган. Баштайгы чылдарында курорт чүгле ийи сезоннуг ажылдап турган. 1935 чылга чедир үш-ле чыл иштинде 130 оруннуг кылдыр өскөн.

БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАР
Баштайгы үезинде курорт колдуунда өлгөргө, майгынарга база ийи-үш ыяш казанактарга турган. Арат чоннуң болгаш Тываның Чазаның изиг деткимчези-биле тудуг-суур чоорту хөгжүп, бажынарны, барактарны тудуп эгелээн.

Бир-ле дугаарында, дыштанып турарларның кемненилгезин организастан. Анаа араттарның эки тура-биле чыып дузалаан мал-маганы кол өзөк болган. Изиг малгаш-биле, изидип каан хөл суу-биле чидненип эмнээрин организастан. Курортту эм-таң-биле, эмчи кадрлар-биле четчелээри база эң берге айтырыгларның бирээзи болган. Ону анык республика чүгле улуг кожазы — ССРЭ-ниң харам чок дузазы-биле шиитпирлеп шыдаан.

Баштайгы базымнар берге-даа болза, солун болган. Курортту баштай Чедер, оң соонда кезек үеде Чадыр (хөй чадырларлыг турганындан), а оң соонда орустааны, тывалааны-даа билдинмес — Джебур деп адап турган. Ол бүгүнү бөгүнге чедир камгалаттынып артып калган документилер херечилеп турар.

А 1940 чылдарның эгезинден бээр "Чедер" курорт деп ат шуут чурумчуп доктааган.

Курорттуң баштайгы чылдарда өңчү-хөреңгизин ол үениң документилери база көргүзүп турар. Чижээлээрге, Чедерге — 1934 чылда 65 саар инек, 5 бүдүрүкчү буга, 35 анык бода мал база 35 бызаа турган. Шууту 91 баш аът турган болза, 23-ү ажылдаар аъттар, а 18-и мунар аъттар турган. 91 баш хой, 11 хаван, 10 тева база бар. Чер ажылдары чорударына 1 "Фордзон" маркалыг трактор, 1 тараа чаштырар кожар машиналыг турган. Анаа немей аът-биле сиден кезер, сиден бөлөр 6 агрегаттың турганын ол-ла чизе көргүзүп турар. Республика төвү Кызылдан ырак эвес болгаш курорт дыштаныкчыларның ынак чери апарган. 40 чылдар үезиниң (бирги кады колдуунда чер иштинде кылдыр) туттунган бажынарның бирээзи ам-даа курорт девискээринде бар, харын-даа ажыглаттынмышшаан хевээр.

Ол чер чурттуг улуг кижилериниң, аңаа чаладып кээп турган лама башкыларның, хамнарның бадыткап турары-биле алырга, Чедер хөлдүң ээзи — кайгамчык чараш херээжен кижиде. Оң дузалакчызы — буттары көзүлбес аът мунган ашак кижиде хөлдү дескиндир чортуп, ону кадарып, хайгаарап турар дээр. Сөөлгү он ажыг чылдарда ажык-чарлыг чоруктуң, демократияның, шажын-чүдүлгениң эгилгени-биле Чедерге лама башкыларны чалап, ном номчудуп, "чүве көөр" кижилерни-даа чалап эккеп турган. Оларның бадыткалы-биле Тывага 30-40-50 чылдарда тергидеп турган ханныг репрессияның хай-бачыды хөлдүң кырында база-ла мөөнөлгөн. Ону арыдары-

биле улуг ном номчулгазын чорудары негеттинип турар. Ынчанмай аан, ол ханныг репрессиядан когараан, дээди хемчег-биле шииттирген кижилери Чедерниң, Алгыиниң элезиниң ховуларына онгарларга анаа-ла хөөп кааптар турганын оң чамдык херечилери чугаалап тургулаан болгай. Харын-даа чамдык шииткелдерни Чедер хөлдө улуг эрге-дужаал туткан кижилер дыштанып турда чорудуп, шииткелдин күүседикчилери ханныг колдарын хөлдө чунуп, эштип ап турганындан хөл бужартап болбайн канчаар. Ынчангаш ону улуг күш-биле "аштап-арыглары" негеттинип турар дээрзин чамдык чүдүлгелиг кижилер бадыткап турар.

Чедер хөл бодунуң эрги чыткан орнундан оранчок бичилеп калган. Оң балар-малгажы каракка көзүлдүр-ле хоозураанын бо анаа бөдүүн дыштаныкчы кижиниң эскерери берге эвес. Ынчангаш курорттуң эгези, дөзү чүгле Чедер хөлдү камгалап арттырарында хамааржыр чүве болганда, оң дугайында чугаа моон сонгаар чидиг тургустунар ужурулуг. Хөл бистиң келир салгалдарыыска бодунуң кайгамчык каас-чараш, байлак шынарлары-биле кадагалаттынып артан турарын чедип алыры-биле база ук курорт Россияның улуг ат-сурагылыг курорттарына чедир сайзыраан турарын чедип алыр дээш, бөгүн шиитпирлиг, негелделлиг ажылдаар херек.

ХӨЛДҮН ЭМ ШЫНАРЛАРЫ

Чедер хөл бодунуң сероводородтуг ак, кара малгажы-биле дустуг, курттарлыг суу-биле алдаржаан. Оң бир литр суунда ол эм шынарлыг минералдыг холуксаалар 115 грамм чедир бар болгаш, күштүг эмнээр холуксаа

болуп турар. Бодунуң бо эм шынарлары-биле Чедер хөл Кавказта Пятигорск-биле деннежитип турар. Ынчангаш бистиң республиканың чурттакчылары ырак-узак черлерге эмнедип дыштанырының орнунга, бодунуң черинге кадыын экижидип алыр аргалыглар. "Чедер" курортче ол хамаанчок Россияның аңгы-аңгы булуңнарындан дыштанып кээп турарлар хөй. Олар курорттуң ажылдакчыларына өөрүп четтиргенин илередип турар. Оң бадыткалы — сагыш-сеткил илередишкиннериниң кыдыраажында долу бижиктер.

Курорттун девискээринде өрүмнөп үндүргөн аржаан сугну 2001 чылда Новосибирск хоорайга болуп эрткен Сибирниң минералдыг аржааннарының аразына болган конкурса кириштирерге, оң шынарының деннели-биле ол алдын медальды чаалап алган. Ынчангаш дыштаныкчылар ол аржаан суг-биле база аажок эмненип чаңчыккан.

Дурт-сынның, чүстерниң аарыгларын, кемдээшкиннерни, кезип эмнээшкин соонда тывылган нарыыдаашкынарны, нерв системаның, тыныш органнының аарыгларын, радикулитти, невритти болгаш өске-даа хөй аарыгларны аңаа эмнедип ап болур. Эмнедип, дыштанып келгеннерниң 90 хуузу ниити байдалының сегип турарын, а хөй-хөй таварылгаларда эмнеттингенин демдегеп, чагаабижингине дындадып, четтиргенин оң ажылдакчыларына илередип турары өөрүнчүг.

Чүс катап дыннаарының орнунга, чаңгыс катап көрүп алганы дээр дээр. Ынчалза-даа мен бо чүүлге курортта эмнээшкинниң кол-кол хевирлеринге доктаап көрейн. Ол чамдык кижилерге дузалап, оларга келир үеде "Чедер" курортка дыштаныр күзелди оттуруптар боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

(Уланчылыг).

ОЛ БҮГҮДЕГЕ ХАМААРЖЫР

Чурттакчы чоннуң чизезин чорударыңа чүгле ол талазы-биле билиглиц кижилер эвес, харын-даа аңаа кижилер бүрүзү киржип, дузалажып чораанын сактыр-дыр мен.

1959 чылда чоннуң чизезин чорударыңа белеткел ажылы чоруп турда, ынчан Тыва автономнуг областың прокурору чораан юстицияның улуг чөвүлекчизи Александр Бүрүбүевич Даваа коллектив хуралыңа чон чизези күрүнениң чугула херээ болурун айыткан. Ынчангаш прокуратура органының ажылдакчылары кыдыыңа артып калыр эргевис чок, сумулар, кожууннарже сургакчылап тургаш, чон чизезиниң ужур-дузанын, оң сорулгазының дугайында тайылбырлаар

даалганы бистерге берген.

Ол чылдарда областың статистика эргелелиниң даргазы Н.П. Иконников Кызыл хоорайга чизени чорударының сорулгазының, ужур-дузанының дугайында семинарларны эрттиргеш, аңаа илеткелдерни кылып турган. Ук семинарларга прокуратура ажылдакчылары баргаш, илеткелдерни дыннап, чаа чүүлдерни билип ап турган бис. Ынчан ителге килдизиниң прокурорунга ажылдап тургаш, үргүлчү кожууннарже сургакчылаар, херектер ителгезин чорудар турган мен. Оң-биле чергелештир чон чизезиниң ужур-дузанының дугайында эвээш эвес лекцияларны номчуп турдум.

Чизе эгелээринге чедир бүдүн чартык ай арткан турда,

ынчан хоорай Совединиң күүс-ком даргазы Чанзан-оол Салчак, оң оралакчызы Сергей Серен олар мени база ийи прокуратура секретарын чон чизезин чорударыңа киржир кылдыр бистиң чөпшээреливис-биле томуйлаан. Хоорай Совединиң күүскомунуң шийтпирин езугаар улуг прокурор А.Б. Даваа бистерни ажылдан түр хостааш, бир чиик машинаны быжыглап берген. Оон эгелээш мени Кызыл хоорайга чизе чорудар килдизиниң даргазына томуйлаан. Статистика эргелелинге өөредилгени эрткеш, чизе чорударыңа белеткенип эгелээш бис.

Бир дугаарында шагдаа ажылдакчыларын эвилелдеп алгаш, коллективтерге тайылбыр ажылын чорудар ужурга тавар

рышкан бис. Чүге дээрже ол үеде хоорайга шын эвес чугаа нептерей берген. Уругларыңа алимент төлээринден ойталап турар чамдык кижилерни илередири, мурнунда шийттирип чорааннарны тодарадып алыры-биле чизени чорудуп эгелээш, ынчангаш оң даргазына прокурор Кууларны томуйлаан деп, шын эвес чугаа нептерээш. Ону чавырылдырган бис.

Ынчан Кызыл хоорайның чурттакчылары ыяш бажыңнарга чурттап турган. Чизечилерни хамаатылар хүндүлөп хүлээп алырын, ыттарга ызыртпас хемчеглерни алырын радио дамчыштыр үргүлчү чарлап турган бис. Кызыл хоорайга хамааржыр суурларже баар чизечилерге мунар ыттарны

хооркүүскомнун шийтпирин-биле үндүрүп берген. Ол суурларже ийи-ийи чизечи, бир шагдаа ажылдакчызын чорудуп турган бис. Ол үеде милицияның комиссары генерал Монгуш Баян-оолович Арташ участок шагдаларыңа чон чизезинге идепкейлик киржир дугайында дужалды үндүргөн. Чизени кылырынга коллектив санындан кижилер киржип турган. Оларның аразында геологтар, башкылар, эртемденнер, шагдалар, суд, прокуратура ажылдакчылары болгаш өскелер-даа кирген.

Чон чизезин эки чоруткан дээш хөй кижилер шаңнаткан, күш-ажыл дептеринде кири бижиткен. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш ВЛКСМ Төп Комитединиң хүндүлөп бижиктери-биле ынчан шаңнаткан мен.

Шагдыр КУУЛАР, РФ-тиң алдарлыг юризи, РФ-тиң прокуратуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Россияның чон чизезиниң төөгүзү кончуг байлак болгаш солун. Чон чизези IX чүс чылда эгелээш турган.

Киевте Руська 1245 чылда, Ортаа Россияга — 1259 чылда, а Новгородта Руська-1273 чылда чон чизезин эгелээш турган. Ынчалза-даа чизени колдуундала Москваның Россия күрүнениң хөгжүлдезиниң үезинде эгелээш. XIV чүс чылда чер чизезин чорудуп эгелээш, чүге дизе үндүрүг онаарының үндезини черден хамааржыр турган, а XVII чүс чылда үндүрүг онаарда өреге (бажың ажыл-агыйы) барымдаалар апарган, азы черден өрегеже шилчээш.

А чурттакчы чоннуң даңзы-бүрткелениң медээлерин шын кылырыңа бедик негелделерни тургускан баштайгы күрүне удуртукчусу Пётр I болуп турар. 1710 чылдың чизезин ол шын эвес деп санааш, катап чорударын дааскан. 1718 чылда Пётр I чарлыын езугаар бажың бүрүзүнден аңгыда, кижилер бүрүзүн санап чизелээрин доктааткан. Кижилер бүрүзүн санап чизелээрин эң баштай-ла 1720-1721 чылдарда чоруткаш, оң соонда ону хынаары-биле ревизия чоруткан. Оң соонда кижилер бүрүзүн санаар чизени ревизия деп адай берген, чурттуң чон санын илередириниң чаңгыс үндезин дээр ревизия апарган болгаш ол бүдүн чартык чүс чылда уламчылап келген. Ындыг хыналдаларны 1719 чылдан 1859 чылга чедир он удаа чоруткан. Оң түннелдерин «ревизия тоолдары» деп кичтии кончуг кылдыр адай берген. Россияның чонунуң тус чер чизелерин XIX чүс чылдың 60 чылдарында чорудуп эгелээш, ынчангаш делегейниң бирги дайыныңа чедир ниитизи-биле 200 хире тус чер чизелерин чоруткан.

Чурттуң экономиказының чамдык негелделерин барымдаалааш, «чаңгыс хүннүң» чизелерин хоорайларга, тараачын чоннуң чизелерин чамдык губернияларга чорудуп турган. Ынчалза-даа ыңдыг чизелер негелдени хандырбайн турган, оң түннелинде империяның бүгү чоннуң долу чизезин чорудары чугула апарган.

Россияның чонунуң баштайгы болгаш кара чаңгыс долу чизезин 1897 чылдың февральда чоруткан. Ону белеткээринге болгаш эрттиреринге онза улуг хавыялыг кижилер сурагыл орус географ болгаш статистик П.П.Семенов-Тяньшанский болуп

РОССИЯНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНЧЕ БОДУҢНУ КИИР БИЖИ

турар. Ол 1863 чылдан 1882 чылга чедир Россияның Иштики херектер яамызының чанында Статистика чөвүлелиниң даргазы турган.

Бүгү-россияның чон чизезиниң төлөвилелин П.П. Семеновтуң саналы-биле чыылдырганы Бүгү-россияның статистиктериниң бирги съездининге 1870 чылда, а 1872 чылда Делегейниң статистика Конгрезиниң VIII сессиязыңа чугаалашкан. А 1895 чылда чизениң түннел төлөвилелин Николай II хаан бадыйлаан.

Баштайгы чизени 1897 чылдың февраль 9-та даң бажында чоруткан. Аңаа телевириг санакчылардан аңгыда, халас ажылдаар кижилерни хаара туткан, а ол кижилерни «1897 чылдың баштайгы бүгү-ниити чон чизезинге күш-ажылы дээш» медальдар-биле шаңнаан. Чизе хайгааралының кол үндезини бажың ажыл-агыйы турган, ону езугаар 14 айтырыгылыг чизе хуузуң долдуруп турган. Ынчангы чизе Россияның чонунуң дугайында баштайгы долу медээлерни берген. Делегейниң бирги дайынының ужурундан 1915 чылдың чизези болбаан, дараазында чылда эрттирген көдээ ажыл-агый чизези чедимче чок болган. 1917 чылда чоруткан көдээ ажыл-агый болгаш хоорай чизези чон дугайында шын болгаш долу медээлерни бербээш.

1920 чылда хамааты дайыны чоруп турган берге үеде эрттирген чизе чурттуң чонунуң, чижек-биле алырга, дөрттүң үш кезинден медээлер алыр органы берген, а 1923 чылда хоорай чурттакчыларының чизезин чоруткан.

ССРЭ тургустунган соонда Бүгү-эвилелдин чон чизези 1926 чылдың декабрь 17-де болган. Ол чизени бедик деңгелге төлөвилээш болгаш аңаа бедик мергелдиг специалистер киришкен. Ол чизениң парлаан материалдары методика болгаш түннелдер талазы-биле ада-чурт статистиказының төөгүзүңгө үлегер болуп арткан.

1937 чылдың январьда эрттирген ийги чон чизезин «четпес» деп санаан болгаш оң чүгле удуртукчуларын эвес, харын бүгү чуртта статистик-

терни репрессияга таварыштырган. Оларның эвээш эвезин, оң иштинде Россия статистиказының үндөзилекчизи О.А. Квиткинни боолап шийткен. Бо онзагай чизениң бүгү материалдары камгалаттынмаан, хөй кезии подвалдарга ирип үрелген, чамдызын узуткап каапкан. О.А.Квиткин ол чизениң материалдарын 110 томнуг кылдыр парлап үндүрерин бодап турган, а бо хүнде чүгле чаңгыс чыңгежек том материалдар турган. Оон арткан чамдык түннелдерни чүгле 1990 чылда парлаан. Чизени будап каан чажыттар, а эң кол чүве — кижилерниң өлгени билдинген.

1937 чылдың январьда чуртта 162 млн. кижилер бары илерээш. 1932-33 чылдың аш-чуду, «кулакбайларны» ыңай-бээр тарадыр сывырганы, репрессиялар, халдавырылыг аарыглар аңаа аар уржуктарны чедирген дээрзи чугаажок. Чүге дизе статистиканың баш удур санап көргени езугаар чуртка 170 млн.-ден эвээш эвес кижилер ужурулуг турган. Оң соонда чоннуң санын өстүрер талазы-биле чуртка өске хемчеглерни ап эгелээш, эрте уруг дүжүрер чоруктарны соксадып хораан.

Оң түннелинде херээжен кижилерниң божууру көвүдээш, а өске талазында, чажыды-биле уруг дүжүргөш өлүп турар херээжен улустун өлүрү көвүдээш. Ол үеде чоннуң өлүп-хорап турарын чарлап-дыңнадырындан казак коргуп турган. Чон чизези репрессияга шак ынчаар таварышкан болгаш оң түннелдерин ылавылаары-биле 1939 чылда чон чизезин катап чоруткан.

Ынчаарга 1939 чылдың чон чизезин январь 17-де чоруткан. Ынчан чүгле бар кижилерни эвес, харын доктаамал чурттакчыларны илередип, санакчылар боттарының харыылаар черлеринге баш удур барып тургаш тодараткан. Чонну чедир санавайн баар дээн сезиглер чизеге долу хыналданы күштелдирген, чон чизези доозулган соонда 10 хонук иштинде хамык черлерни катап эргип, долу хыналданы чоруткан. Чурттуң чон чизезиниң төөгүзүңде хыналда хуудузуң кылган, аңаа чүгле хуудузда кириген айтырыгларны

база катап кириген, доктаамал азы түр чурттап турар чонну тодараткан. Чизе үезинде өске черлерже чоруп турган кижилерни база тодараткан. Түр чурттап турар азы өскээр чоруур деп турар кижилерге чизе эрткениниң дугайында шынзылгаларны берип турган. Хыналдаларның ыңдыг хемчеглерин оон соондагы-даа чон чизелеринге хевээр арттырган. Ол чизениң кыска түннелдерин 1939-40 чылдарда парлаан. Дайын эгелээш ужурунда оң материалдарын долузу-биле ажылдап кылыры болдунмайн барган. Ынчалза-даа 1990 чылдарның эгезинде Россияның Эртемнер академиязының ажылдакчылары бо чизениң парлааттынмаан дыка хөй чүүлдерин тып алган, оларны ылап чажырганы илерээш. Чизе материалдарын 1990 чылдарның эгезинде долузу-биле парлаан.

А ССРЭ-ниң чонунуң дараазындагы чизезин 20 чыл эрткенде, 1959 чылдың январь 15-тиң байдалы-биле чоруткан, ол 8 хүн уламчылаан. Ол чизеге бир-ле дугаарында өг-бүлелер дугайында айтырыгларны шилип алыр органы ажылдаан. Дараазында чизелерни база-ла шак ыңдыг чурум-биле эрттирип келген. Чизе түннелдерин ажылдап кылырын механизастаан болгаш төпчүткен арга-биле чоруткан. Оң баш удур түннелдерин 1959 чылда, сөөлгү түннелдерин 1962-63 чылдарда парлаан.

Оң дараазында чизелер 1970, 1979, 1989 чылдарда болулаан.

1989 чылдың чизези бо хүнерге чедир эң сөөлгү чизе болуп турар. Ону январь 12-нин байдалы-биле чоруткан. Ынчан чизе программаларыңа ниитизи-биле 25 айтырыгны кириген. Оң түннелдерин 1990 чылдың төнчүзүңде ажылдап дооскан.

Дараазында азы ам мурнувуста 2002 чылдың чизезинде элээн хөй чүүлдерни эде көргөн. Чижээлээрге, ам болза доктаамал чурттап турар чонну барымдаалаар—ону делегейниң хөй-хөй чурттары ажылдап турар. Ол орта акша-хөреңгини камгалап алырыңа, доктаамал чурттап турар чоннуң амыдыралын экижидер, контроль хемчеглерже кичээңгейни мөөнээр.

Чизе үезинде Россияның девискээринде түр үеде турар, ынчалза-даа даштыкыда чурттап турар хамаатыларны аңгы кызырган программа езугаар барымдаалап көөрүн саналдап турар. Чоннуң бо категориязын даңзыга алырга, чизе хүнүңде чурттуң девискээринде кижилерни ниити саны билдине бээр, оон ыңай чажыды-биле чурттап турарлар илерээр. Санакчыларның ажылын чигедирин база планнап турар. Чүге дизе чизе үезинде нарындаашкыннар болур чадапчок — чүге дизе чурттала бажыңнарының эвээш эвес кезинде шоочаларны болгаш кодтарлыг экижтерни салган, түннелинде санакчылар хөй үе-шакты чидирер байдалга таваржып болур, а чоннуң чамдык кезектери чизеледир күзел чогуң илередири магатчок. Чизе хуудустарын ам коптарып турбас — аңаа тускай электроннуг дериг-херекселди ажылдаар апаар. Чон чизезинге чарыгдар акша-төгерикти федералдык төптен болгаш тус черниң бюджетинден хандырар.

Бүгү-россияның чон чизези каш ай болгаш октябрь 9-тан 16-га чедир эртер. Аңаа хамааты бүрүзү киржир хүлээлгелиг. Ол дээрже чурттуң социал-экономиктиг, политиктиг амыдыралыңа чугула болушкун-дур. «Чизе-2002; Россияның төөгүзүңгө бодуну кири бижил!»

- Амгы үеде республикада:
 - 17 кожуун.
 - республика чагыргалыг 2 хоорай.
 - 112 суму.
 - чурттакчылыг 389 пункт.
 - 18 муң 785 хире бажыңнар.
 - улуг хоорайларда болгаш улуг-улуг суурларда 4 муң хире кири бижидилге чок.
 - 1 муң хире кижилер эрги адрестеринден үндүр бижитпээш.
 - 20 муң хире кижинин паспорту чок.
 - Дыка хөй кижилер тодаргай чурттаар чери чок.
 - Амдызында даңзы езугаар 259 кижилер.

Виктор КАРА-САЛ, ТР-ниң Статкүрккомнуң информация талазы-биле штаттан дашкаар экономизи.

КАЛЗАҢМАЙ ДЕП КЫМЫЛ?

Хомду дайынының эң анык киржикчизи Оюн Калзанмайның мугур 100 харлаанын ооң ажы-төлү, төрөлдери, чаңгыс чер-чурттуглары 1994 чылдың июль 30-де Тес-Хемниң Белдир-Арыг суурга демдеглээн. Оюн-тоглаа, ыры-шоор, сактышкын-чугаа, мөге хүрежи ыңчан чонну магадаткан. Ол хүн суурнун эң делгем кудумчузунга Оюн Калзанмайның адын тывыскан. А каш-ла хонук мурнунда, 2002 чылдың июльдуң 20-ниң хүнүндө, дайынының хөөрүнүң кырынга маны даштан кылган тураскаал бедий берген: «Хомду дайынының эң анык киржикчизи Оюн Калдый оглу Калзанмай. 1884-1937».

Шагаан-Арыг болгаш Кызыл хоорайлардан, Тес-Хем кожуунун суурларында келгилээн төрөлдөр болгаш чалатканнар чүс-чүс чылдар дургузунда дарлал адаанга базымча-дорамчылап, аш-чүт, өлүм-чидим көрүп келген тыва чонувусту манчы-кыдаттың кара аспаандан ок-боо күжү-биле адырган маадыр өгбөлөривиске, оларның эң аныа (18 харлыг турган) Оюн Калзанмайга четтиргенин илереди, оларны кажан-даа утпазын, оларның чаалап берген хосталгазын кымга-даа бербезин даңгыраглап турганнар.

— Хомду дайынынга бистин сумувустан хей кижини киришкен. Ада-чурттуң Улуг дайынынга 4 кижини чораан. Афганистан, Корея, Мечен дайынының киржикчилери база бар. Кызыл партизаннарывыс база уттундурбаан. Хосталга дээш туржуп, тулчуп чораан дайыныларывысты үргүлчү чонга чарлап, тайлыбырлап, музейивиске чуруктары болгаш альбомнарын делгеп, анык-өскенге таныштырар, тураскаалдарны ам-даа тургузар бис — деп, Чыргалаңды суму чагыргазынын даргазы Раиса Күндүевна Соян чугаалаан.

Оюн Калзанмай Калдый дайынының хөөрү — Самагалдайның Арты-Хавакта, чазагы оруктуң кыдында, Тураскаал кайы-даа таладан илдеп, көскү. Ооң дунмалары Эренчин Биче-оол Калдый, Эренчин Саар сулгарның хөөрү база ында. Оларның чанында кызырак-караалыг ийи хорум бар. Бирээзинде ийи дыт, тал, бичи пөш, дая, сөөскен, долгандыр хараган хүрээлээн. Хүн үнер чүкте ол хорумну улус дыка магадаар.

Калга бенин хайнап куну Кастаг чокка турар эвес. Калдый оглу кайгал Калзан Каткы чокка чоруур эвес.

Оюн Калзанмайның бодунунда, өөрүнүң-даа ынак ырызы бо. Шынап-ла, ол дег хөглүг, чугаа-

кыр, эрес, ажык кижини чок турган. Сумунун эң идепкейлиг аныктарынын бирээзи. Аревз болгаш арбан даргалап, сумунун хынап байысаар даргазы-даа болуп чораан. Ойнаанда — хөглүг, айт-танганда — шавар, хүрешкенде — шүглүр. Өттүнчек-өөрөнчек, таңгыт, моол, эрги тыва, орус-даа бижикти шингээткелеп алган, каш-даа дылга чугаалажып, бижиптер. Экиргезин чон кайгаан, эш-өөрүңге эзерлиг адын-даа дүжүп бериптер. Эдын-даа кезип бээринден чалданмас.

Кайгал Калзанмайны чон Ногаан-Панза дижир. Ылаңгы чылгы мал сайгарарынга кончуг мергежээн. Мал садып алыр азы мал садар дээн кижини аңаа малын ыяап-ла көргүзөр. Малдың кандыг-даа шинчизин, аарында ол өттүр көрүптөр. Ынчангаш малдың өртээн база ол тургузар. Ооң аалындан улустун, ылаңгы панзаларның болгаш кайгалдарның, үзүктөлбөс ужуру ында. Айт мал орнаар, сайгарар, ыңай-бээр шуудар кайгалдарның бирээзи ол. Ады арбан долган, сураа суму долган албатызын амбын-нояның шеригже кыйгыртканы чөп.

ЗОРИГТО БААТАР

Хомду дайыныңче айттанган шериг ийи кезектен тургустунган: бирээзи — амбын шерин азы чазак шерин, өскези — эки тура шерин азы сүзүк шерин. Эки турачылар боттары чыгылып келген, а чазак шерин амбын ноян Комбу-Доржу боду тускай даңгы езугаар хавырып алган. Ынчангаш кайгал Калзан чазак азы амбын шерин болуп, бүрүн эргелиг, боо-монгулуг, ок-чемзектиг, чем-хүнезинниг айттанган.

Оюн Калзанмай чээрби кезек шериниң сески кезээнге таварышкан. Ооң кол баштыңы — даамал дарга арыскан чаңгы Каваа (36 харлыг). Шериглери: Бакыйлаң (51 х.), Сүрүң (37 х.),

Дондар (37 х.), Дүгээлей (26 х.), Хунакаа (33 х.), Сүүжүк (23 х.), Калзанмай (18 х.), Саңчатпай (26 х.), Шылыаа (41 х.). Калзанмайның төрүттүнген айын болгаш хүнүн санаар болза, 18 хар четпес турган. Ооң эреси, кашпагайы, угаангыры, тывынгыры болгаш шыдамы ону шеригже келдирбес арга чок болдуруп, амбынның даңзызынче кирипкен. Ынчангаш ол Хомду дайынының 675 тыва киржикчилеринден **Сириңмей-биле кады ийи-ле ююкниң 18 харлыг болганы ол.** 19 харлыг дайынчы — 3, а 20 харлыгы — 5 кижини. 72 харлыг Сарыг-оол, 71 харлыг Медер ышкаш, улуг назлыг улус хей. Нургулайында 30 хардан өрү назлыг.

Тыва шериг баштай Буяныг хем адыры Шиварт, Оргон-Ширег шивээлеринде камгаланган өөрүңге деткимче көргүзөр дээш бар чораан кыдат шериглери уткуштур барып узуткаан. А Хомду шивээзин ийи ай хире бүзээлеп, кыдат таңнылдарны болгаш хайгыылдарны узуткап, хүннүң-не 400 хире чылгыны хунаап ап, шивээ керимин чазатепсип, дайынга амыр-дыш бербей турганнар. А Калзанмай Хомду хемни эштип кешкеш, айт, инек болгаш өске-даа малды үзе сүрүп кээп турган. Августуң 6-ның эртенинде, даң бажында, **28 эштери-биле кады Калзанмай бедик ааткышка чайганып-чайганып, 4-5 метр бедикче окталып үнгөш, керимниң ынды тылазынче шуражы бергеш, кыдат таңнылдарны узуткааш, улуг хаалганы ажыдышкан.** Бо дайының үезинде тергийн маадырлыг чорук ол болган. Ынчангаш Хомду дайынынга шылгарааш, «**Зоригто Баатар**» деп маадыр ат алган **72 дайынының бирээзи Калзанмай болганы чугаажок.** Чогум тывалардан 4 кижиге ыңдыг атты тывыскан.

Моолдуң соёмбо демдектиг тугу 1912 чылдың августун 7-де Хомду хоорайның кырынга кииский берген. Манчы-кыдаттың дарлалындан хосталган хүнүвүс ол.

КАЛЗАҢМАЙНЫҢ КАДЫ ТӨРЭЭННЕРИ

Калзанмайның адазы — Оюн Калдый. Ол — амбын нояның албатызы, ооң мал-маганын малдап чораан. Боду база турза узун, тутса мөге, айттанга алдырбас, аастыгта алыспас. Ооң оглу — кайгал Калзан. Ооң ал-бодун, аажы-чаңын дөзөөн кижини — төрүн оглу Оюн Бугалдай Калзанович. Ам Шагаан-Арыгда. Тээлиниң эге чада школазынга өөренип, Шара-Нуур чанында Ямаалыкка хой кадарып, Сүт-Хөлге, Чадаанага-даа ажылдап чораан. Бүгү назынын Советтер ажылынга бараалгаткан. Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүнге үр суму даргалаан. Кожуунун амдырал хандырылга комбинатын эргелекчилээш, Хайыракан суму чагыргазының даргазы эрге-дужаалдан пенсияже үнген. Ам ол Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы хүндүлүг аттыг.

Бугалдай Калзановичиниң хары чеден чоокшулай берген-даа болза, «Жигулизин» изир-никтир долгап чоруп тур. Тураскаалдың бодун-даа, хөөрнүң демир керимин-даа ол-ла машина-биле дажыглады. Ачазынга хамаарышкан хамык ажылды 1994 чылда-даа, бо чылын-даа кылган кижини ол. Аксы-сөзүнүң эптии аза-букту-даа аайынга кирип апкы дег. Херек болу берзе, ында «мыйсы» база бар, канчаар-даа харылап шыдаар. Чугаакыр, хөглүг, баштак — кылымказы чок. 2001 чылдың декабрь 11-деги «Шын» солунда Куулар Оскалоолдуң Салчак Тока дугайында сактышкынын номчунар даан:

—1971 чылда Сүт-Хөл көдээ Советиниң даргазы тургаш, Красноярскиге семинарга чораан мен. Тока чедип келген. Кады өөренип турган эжим Оюн Бугалдай Токага 70 харлаанын таварыштыр байыр чедиргеш, баштактанып ырлады. Оон ол бүгү дыңнакчыларны кайгатты: эживис каргыраалаар, хөөмей-лээр, сыгыртыр — дески талан-тылыг кижини болду».

Тывалар «Дезиг-биле дезиг кады...» дижир ышкажыгай, ынчангаш оглу ачазын ылап

дөзөөн-дир. Чүгле бо эвес, өскелери база ыңдыг. Чижээ-лээрже, Калзанмайның кады төрөөн акызы Оюн Чалбаа Калдый (1892-1960) айттан адырылбас чандыг. Хей чылгы эстүргөш, фронтуга хей дузаламчы берген. Шолозы безин — Чүгүрүк-Айттыг. Бир уруу Чыргалаңдыда Тас-Буганың авазы, маадыр-ие Эренчин Саар, ол черниң хүндүлүг кижилериниң бирээзи чораан. База бир кады төрээни — Биче-оол Эренчин Калдый (1902-1956). База-ла айттан адырылбас, чылгыдан чыда калбас. Ону оглу Кара-Белек ам-даа чугаалап ор.

Чогум Калзанмайның болгаш ооң өг-бүлезиниң ажы-төлү он ажа бээр. Шуптузу чаңгыс өгге чурттап, аңаа өзүп-доругуп, кады кижизиттинип, ол-ла өгден ол-бо чүкче амдырап үнген-даа болза, чамдыктарының ат-фамилиялары аңгы-аңгы. Ынчалза-даа өг-бүлениң алыс дөзү дөмей-ле Калзанмайга барып үзөр. Агрономнап чораан Билчир Лажап-тыг-даа, ам Эринде көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги, көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидаты Балчыр Борбак-оолдуң-даа үнген угу ол. Ак-Туругта башкылап чораан Янчан-маа, Хандагайтыга дааранык-чылап чораан Саар (уруу ТР-ниң каш дакпыр чемпиону шыдыраачы Марта ол), Бугалдайның Белдир-Арыгда дунмазы Делгер-маа база-ла оон укталган. ЗАГС эргелекчилеп чораан Долгар (Доржу) Раиса Калзановна, мал эмчизи чораан Долзат Мария Калзановна, поварлап чораан Багаа Хавак Калзановна — шуптузу Калзанмайлар-дыр ийин.

Оюн Бугалдай Калзанович биле Сииниңмаа Донгаковна ийи оолдуг, ийи кыстыг. Виктору шериг комиссариатында-ла ажылдап чоруур, а Сергей — болчукчу. Мал эмчизи Риммазы — ам сайгарлыкчы. Саяназы — амдызында бажынында ада-иезиниң дузалакчызы.

Хомду дайынының эң анык киржикчизи Оюн Калзанмайны болгаш өске-даа дайынчы өгбөлөривисти утпас ужурулуг бис. Чүге дээрже тыва чер, тыва чон оларның маадырлыг тиелелгезин ачызында ужуру-дүрүм чок кулданыг-базымчадан хосталган. Ынчангаш кожуун, суму чагыргалары, төрөлдөр, амгы салгал, бо айтырыгны кичээнге алыры чугула.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

САРЛЫК МАЛ ТОЖУГА ТААРЖЫР

Тожу — чүгле тоолзуг чараш эвес, мал-маган азыраарынга дыка таарымчалыг оран. Ооң муңгаш арга-арыг шыпкан бедик-бедик тайгаларында ойт-сиген сүстүмө. Ынчангаш ында аң-мең аажок хей.

Тожуга чогум кандыг мал азырап болурул? Иви дээрже тус черниң бойдузунга таарышкан, чаяттынган малы, аңы-дыр (черлик ивилер база бар болгай). Ынчангаш ол аңаа өзүп көвүдээр-даа, чүге дээрже төрөөн бойдузу аңаа бүгү таарымчалыг байдалды, «деткимчени» тургузуп турар болгай. Чайын суг Тожунун тайгаларын ак хар дег шулун ойт шыва бээр. Изиг чайын безин «эрирес хар» шулун чири ивилер өөр-өөр ойттап чоргулаар. Көөрге, чараш, көрүштүг-даа. Чүү-даа чүве таарышкан ораныңга өзер, чараш, сергек, омак болур.

Инек, хой, өшкү күжүрлөргө хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Баштайгы дээрзинде бо малдарга берге-ле. Ынчалза-даа ук черниң агаар-бойдузунга чаңчыгып, тааржы берзе, база ажырбас. Оон ыңай кижиниң шыдавас чүвези бар эвес. Кыжын хей эки шынарлыг сиген кезип белеткеп алыр болза, чеже-даа хей инекти, хойну, өшкүнү азырап болурун Тожунун үндөзүн чурттакчылары бадыткаан

болгай. Амгы үеде Тожуда инек, хой, өшкү өске кожуунардан дора эвес хей бооп турар.

Ам мен Тожуда шуут чок, аңаа туруп көрбөзүн мал дугайын чугаалаксап тур мен. Ол болза база-ла Тывада ховар сарлык деп мал бооп турар. Сарлыктын бодун даштындан көөрге, инекке дөмей-даа болза, эмин эрттир дүккүр болганы-биле билбес, көрбөзүн, бир-ле дугаар таваржып турар кижилерге (бир эвес дөңгүр болза) адыг-мажаалай кылдыр көстүп болур. Шынап-ла, билбес кижилерге дыка сүрлүг кылдыр көстүр мал. Чогум мал-дап азырай бээрже, оон чараш, чааш, ажыктыг мал чок. Ооң эди эң амданыг, эки шынарлыг бооп турар. Дүгүндөн чеп, аргамчы эжи, идик-кеп аймаан аргып ап болур. Сарлыктын сүдү аажок үскүр, өрөмези хей болур. Өрөмөлөп каан паш долу сарлык сүдүнүң кырынга шай соктаар согааш дажын салып каарга, ууп турар, ол хире кылын өрөмелиг болур. Сарлык сүдүндөн кылган чөпкөк, курут дыка чаагай.

Оон ыңай сарлыктын азыралы база дыка чик мал. Хей кажжа-хораа-даа тудуп турбас, төрүүр деп барган үезинде чүгле боос сарлыктарны кажжаалап болур, кажжаалавас-даа болза ажырбас, черге төрүпкөш, оглу эдертип алгаш чедип кээр. Өөр хей

сарлыктарны колдуунда-ла черге четчелеп, ажаап карактаар мал. Кыш, чай-даа дивес, бедик, серин черлерге чоруксаар. Одар солуй ыңай-бээр ай деп, эки терең сигенниг черге чедирер. Сарлык эмин эрттир улчумал эвес, ойттан тайгазындан шоолуу ыраваас. Кыжын суг соокка дыка шыдамык, чывар эдерип ойттаар. Бөрүлөргө суг белен алыспас, мыйызы-биле үзүп тургаш ойдагылар. Чок болза хар кырынга дөрт даванын бөле баскаш чыдып алырга, бөрү оон карыш чыгызы узун, сырый дүгүн өттүр ызыргаш, джигин кешке чедирип шыдавас, чадап-чадап кааш, чыткан сарлыкты долгай-дыр кылаштап-кылаштап каап-каш чоруй баар. Ынчангаш сарлык белен-селен аарып-аржывас, аажок өзүгөн мал бооп турар.

Мен бодап көөрүмге, серин, бедик-бедик тайгаларлыг Тожу кожуунга сарлык база дыка тааржып өзер хире. Ону аңаа оларның четчир шаа-биле өйлөп азырап эстүрер болза, Тожу чонунун амдыралынга аажок улуг деткимче болгу дег, ажыл чок кижини кылыр иштиг, малы чок кижини малданып болгай. Иви малдыг Тожу черге сарлык мал немежип келирге, ук чер улам чараш апаар.

Борис ОНДАР.

ДЕПУТАТТЫҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ...

Июль 27-28 хүннеринде «Тыва тудуг» АН-ниң бажынынга РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты,

Тыва Республиканың шыдыраа федерациязынын хүндүлүг президентизи Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарның шаңналдары дээш шыдыраа маргылдаазы болуп эртен бо маргылдаага шупту 34 спортчу киришкен. Швейцар система езугаар 7 салыгың түнелинде алза чогуур 7 санны ап, спорт мастеринге кандидат, республиканың чаңгыс эвес удаа чемпиону чораан Леонид Мохов бирги черни элээн. База-ла 7 сандан 6 санны алган бирги разрядчы Олег Дамбиев тиелекчиге түнел оюнда уттурупкаш, Бухгольцтун коэффициентизи-биле аштыргаш, 2-ги черге төлептиг болган. 3-кү шаңналдыг черни 5,5 санны ап, бирги разрядчы школачы Херел Монгуш чаалап алган. Дөрт-беш дугаар шаңналдыг черлери 5-5 саннырлыг спорт мастеринге кандидаттар: Артыш Чүлдүм болгаш Алдынбек Калындүү олар элээтнер.

Тиелекчилерге хүндүлүг бижиктери, акса шаңналдарын Тыва Республиканың шыдыраа федерациязының амгы президентизи Мерген Анай-оол ты-выскан. Россияның дээди хоойлу-

жудулга органы — Күрүне Думазында Тываны төлээлеп турар депутатадывыс күш-культура, чоннун хостуг үезин шын ажыглап, кадык чаагай чорукту, угаан-медерел сайзыралын чедип аар сорулга-биле шыдыраа маргылдаазын эрттиргенин деткивес аргажок. Аңгы-аңгы денделди депутаттары Күрүне Думазының депутаты Чылгычы Ондардан үлегер ап, чонну күш-культура, спорт болгаш кадык амдыралче хаара тудар болза, арагалаашкын, кем-херек үүлгедишикиннери чер-ле эвээжээр ужурулуг. Тыва Республиканың Президентиниң кубогу дээш спорттун аңгы-аңгы кевирлеринге болуп турар маргылдаалар ону херечилеп турар. Эрткен чылдан эгелеп Президент кубогу дээш шыдыраа маргылдаазы база болуп эгелээн. Баштайгы Президент кубогунун эр-херээжен шыдыраачылар аразында тиелекчилери персоналдыг компьютерлер-биле шаңнатканын сагындырып каалы.

Бо чылын шыдыраага Президент кубогу сентябрь айның төнчүзү, октябрь айның эгезинде болурун, шаңналдар эрткен чылдан дудак чок дээрзин бо эртен маргылдааны түнөп тура, Мерген Анай-оол дыңнаткан.

Орлан МОНГУШ.

**ЧАҢЫН КЕЛТЕҢ
ЧАҢТЫС АҢТЫР**

Кайыын ужуп чедип келдин
Кандыг оран кезип чордун.
Кады чоруур эжиң кайдал,
Кара чааскаан оран чүңүл?

Алдын өңнүг чараш кужум
Аалын кагбас аңгыр кужум.

Далай, сыннар эртип чораш,
Даван-даяң доңуп-дожап,
Чарбыдың хат, туман удур
Чалгын-чакпаң хыралды бе?

Черин кагбас чараш кужум
Чечек өңнүг аңгыр кужум.

Ийис төрзөн эжин чоктааш
Иштиң-хөрең ийлей бээрге,
Дүвү-харлыг тайга ажыр
Түрөп чораш келген боор сен.

Алдын өңнүг чараш кужум
Ала-баштыг аңгыр кужум.

Өөрлүг куштар өршээл бербес,
Өске-дир дээш ойлап дезер.
Салым-чолун кээргенчиг-дир,
Чааскаан канчап чайлап аар
сен?

Черин кагбас чараш кужум
Чечек өңнүг аңгыр кужум.

Эге чааскаан арткан мен дээш
Эмин эрттир уярава,
Эне-Сай хем эриг баарлыг
Эрге-чассыг чайлап аар сен!

Алдын өңнүг чараш кужум
Аалын кагбас аңгыр кужум.
Шулуу КУУЛАР.

Кастыг ортулук
Геннадий МАКАРОВТУҢ чураан чуруу.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ДЕЛГЕМНЕРИ

**Сүт-Хөл кожуунуң чонну ажылга хаара тудар
талазы-биле төвү кожуунга ажылдаары,
чурттаары-биле тускай эртемниглерни
ЧАЛАП ТУР**

Сүт-Хөл — Тываның онзагай төөгүлүг, чараш бойдус чурумалдыг, хүндүлээчел, ажыл-ишчи чоннуг кожууннарының бирээзи. Бистиң кожуунга ажылдап келири-биле тускай эртемниг кадрларны чалап тур бис. Ажылдаары-биле келген тускай эртемниглерни кожуунуң девискээринге кирер арт кырынга аяк шайлыг, ак-көк кадактыг уткуп хүлээп алыр бис. Ажылдаар, чурттаарыңа таарымчалыг байдалдарны кожуун чагыргагазы, хамаарышкан килдистер тургузар. Кожуунга 5 чылдан эвээш эвес хуусаада ажылдап келген кадрлар-биле контракт чарып болур.

Кожуунуң ниити болгаш профессионал өөредилге килдизи:

№	Ортумак школалар	Хереглет-тинип турар башкылар	Неделяда шактары	Ажылдаар класстары
1.	Алдан-Маадыр	даштыкы дыл география	24	5-11
2.	Ак-Даш	даштыкы дыл төөгү	20	5-11
3.	Бора-Тайга	даштыкы дыл	24	5-11
4.	Суг-Аксы	даштыкы дыл	26	5-11
5.	Кара-Чыраа	даштыкы дыл күш-ажыл	24	5-11
6.	Кызыл-Тайга	даштыкы дыл	24	5-11
7.	Хер-Тайга	даштыкы дыл	20	5-11 кл.

Харылзажыр чери: кожуунуң ниити болгаш профессионал өөредилге килдизи, Суг-Аксы суур, Чогаалчылар кудумчузу 48, килдистин эргелекчизи Светлана Анзатовна Соскут.
Тел: 21-1-15.

Кожуунуң төп эмнелгези

№	Дээди эртемниг эмчилер	Хереглеттинип турар саны	Харылзажыр чери: кожуунуң төп эмнелгези, Суг-Аксы суур, Алдан-Маадырская кудумчузу 38, кол эмчизи Өнер Хүлерович Ондар. Тел: 21-1-39, 21-3-41.
1.	Педиатр	3	
2.	Инфекционист	1	
3.	Психиатр	1	
4.	Нарколог	1	
5.	Рентгенолог	1	
6.	Терапевт	2	

Кожуунга ажылдаар, чурттаары-биле көжүп келген тускай эртемниглерниң көшкениниң чарыгдалдарын кожуунуң чонну ажылга хаара тудар талазы-биле төвү керээ эзугаар төлээр.

Кожуунуң чонну ажылга хаара тудар талазы-биле төвүнүң директору Д.АХОВАЛЫГ.

Тыва Республиканың Дээди судунуң коллективи Тыва Республиканың Дээди судунуң судьязы Хээлиг Ирбен-оолович Түлүшке оң адазы

Ирбен-оол Доржуевич ТҮЛҮШТҮҢ

мечээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

**ЭКИ ДҮЖҮТ
АЛЫР ДИЗЕ...**

— Чамдык улусту дыңнаарга, дазыл-чемиштиг үнүштерниң довураан улгаттырбас дээр. Өскелери харын канчаар кылырын сүмелеп турар, чогум кайызынга бүзүрээрил?

— Үнүштерниң довураан улгаттырары хөрсүнүн климат-дыннан хамааржыр. Бир эвес хөрсүн чымчак болгаш хүнүнүн өл-шыгы хевээр турар болза, дыка хандыр эвес кылдыр үлдүредип ап болур. А хөрсүнү кадыг довурактыг черлерге, ылаңгыя морковтуң довураан улгаттырары чугула. Чүге дизе морковтуң чер кырында кестү берген эктинге хүн караа чидидир дээптер болза, дүжүттүң шынары баксырап болур.

Дазыл-чемиштиглерниң довураан улгаттырары дээрге-ле, бир талазында, үнүштүң дүжүдүн (чемижин) хүн караандан камгалаары база өске талазында, хоралакчы курттардан кадагалап арттырары-дыр. Ынчангаш довураан улгаттырарын үнүштүн 5,7 болгаш 10 дугаар бүрүлери үнүп келгенде кылыр. А брюква дээр мал чиир дазыл-чемишти дүжүдүн ажаарының мурнунда 2-3 неделя бурунгаар чорудар.

— Даштын олуртуп каан помидорларыныс фитогтора дээр аарыгдан аарып, өлүп эгелээн. Ону канчаар камгалап ап база хөрсүнүң довураан канчаар арыглап болурул?

— Фитогтора азы мөөгү аары (дүдүүр) колдуунда-ла картофельди болгаш томатты аартып турар. Ол эрткен чылгы артып калган, чедир аштаттынмаан үнүштер богундан база ол ышкаш аарыг үрезинден өзүп келген баштайгы өзүмнүң салдарындан тыптып келир. Бо аарыгдан аараан картофельдин бүрүлериңе чаттылып чоруй

барган кара чүве тыптып келир. Үнүштүң уну долузу-биле бо чүүлге алзыптар болза, картофельдин дазыл-чемижи четтип быжарын ара соксадыптар. А томаттың бүрүлериңе болгаш сывынга кара-хүрөң чүүл кестүп келир. Ооң соонда борбактажып келген чемижинге база-ла кара-хүрөң өңнүг, хөлөгеленчек чүүл тывылган соонда, помидорнуң бодун бүдүнү-биле аптар.

Фитогтороз дээр аарыг чаштыг үеде калбаа-биле тарап неперээр. Тарып олуртуп каан помидорлар ол аарыгдан аараан таварылгада, баш бурунгаар аарып эгелей бергеннерин ап кагылап кааптар. Бир болза помидорлар сывынга турда, аарыгның баштайгы чадазындан эгелеп 20 грамм медный купорос дээр эмни 200 грамм саван-биле 10 литр сугга эзилдирип хояткаш, чаштырып арыглаар. Аргажок аарыг тарап эгелээн болза, дүжүттүң эртежик ажаалдазын кылыр. Ынчан сывындан адырып алган доң помидорларны 60 градус изиг сугга 1,5-2 минутаның иштинде дезинфекциялааш, кургадыр чодуп кааптар. Ол эңне аргажоктан эптиг аргазы-дыр.

— Эрткен чылын помидорларым дүжүдү эки-даа болза, чарык-чарык болган. Изигден болганы ол бе?

— Изиг, кааң чылдарда помидорлар кончуг эки быжар болгаш бодунче чигирден аңгыда, өске-даа херектиг бүдүмелдерни мөөңнеп алыр шынарлыг. Оозун бодаарга силерниң помидорларынарың суггады эвээш бол-

ганы чадавас. Хөрсүнүң өл-шыгы эвээш-даа турган болза, диги-биле помидорлар чарык болур деп чүве турбас.

Кандыг-даа үнүштүң өйүңде чечектелип өзериңе болгаш чемиш тыртып быжарыңа чаңгыс аай, доктаамал хемчээл-биле берип турар өл-шык (суггат) эки салдарны чедирер. Ындыг-даа болза үнүштүң кандыг сортун тарып алыры улуг рольду ойнаар дээрзин утпаза эки.

— Бузурнуктур хомери деп чүл, ол чүү чүвеге ажыктыгыл?

— Ону хөрсүңге өл-шыкты кадагалап тударыңа, ногааның, огородтуң янзы-бүрү бок сигенин аштап чуларыңа эптиг, хөрсүнүң кырыкы казының кадыгланым кургаарыңа дузалаарының аргазы деп тайылбырлап турар. Дой-дovuрактыг хөрсүнүң кырын бузурнуктур, опайтыр хөөп каарга, хүн херели ону эртип шыдавас болганындан оң кыры белең кадыгланмас.

Бир эвес довурак орнунга дүжүп калган эрги бүрүлөр, күзүрүм ажылгаар болзувусса, олар янзы-бүрү бактериялар, шыйлашкыннар дээш хөрсүнүң тургузуун экижидериниң талазы-биле черниң, хөрсүнүң өске-даа дириг амытаннарын тывылдыраарыңа дузалаар хоолулуг бүдүмелдерниң үндезини болур. Ынчангаш ол органы хөрсүн кырын шыва ап турар дыранды, сииреш материал азы хөрсүннү органиктиг бүдүмел-биле шып турар, довурак кырының органиктиг бүдүмелдерден тургустунган холумаа деп болур.

Көдээ ажыл-агый килдизи.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Тываның күрүне университетиниң 2002 чылдың июнь айда Эдуард Эрес-оолович БИРЛЕЙНИҢ адынга тывыскан, сериязы ДВС, №1566613 дипломну читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К.Сат, Е.Монгуш, Ч.Монгуш, А.Монгуш, С.Хертек, Т.Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.
КИЛДИСТЕР: Нийтигел-политиктиг килдиз — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер эрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүңге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.
Тираж 5729.
Чагыг 86.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыптыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 90 (16548)

2002 чылдың
август 8,
четверг

Ат салган шагы 20.30

Садар өртээ 3 рубль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

В.Ш.Оюунуң дугайында

1. Валерий Шагдыр-оолович ОЮНУ Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы албан-хүлээлгезин күүседиринден хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 6. № 90

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседир дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Дмитрий Калчанович ДОНГАКТЫ Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседир-биле томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 6. № 91.

Тыва Республиканың экономика сайыдының албан-хүлээлгезин күүседир дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Светлана Николаевна САПОВАНЫ Тыва Республиканың экономика сайыдының албан-хүлээлгезин күүседир-биле томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 6. № 92

2002 чылда Республика хүнүн байырлаар дугайында

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының хуралы чапсарлааны-биле Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 3 кезээн удуртулга болдургаш, доктаадырым болза:

1. 2002 чылдың август 16-ны байырлалдың дыштаныр хүнү, а август 18-ти ажыл хүнү деп санаар.

2. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 7. № 95.

Тожу кожуунуң Тоора-Хем суурунун чагырга даргазының сонгулдаларын томуйлаарының дугайында

«Россия Федерациязының хамаатыларының сонгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 10 чүүлүнүн 1 болгаш 2 кезектерин удуртулга болдургаш, ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:

1. Тожу кожуунун Тоора-Хем суурунун чагырга даргазының сонгулдаларын 2002 чылдың октябрь 20-де эрттирер кылдыр томуйлаар.

2. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай. 2002 чылдың август 7. № 96

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазанда

ЧЕТПЕСТЕРНИ ДҮРГЕН ЭДЕР

Тыва Республиканың Чазаның ээлчеглиг хуралы август 6-да болуп эрткен. Орта ниитизи-биле үжен хире айтырыгларны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

2002 чылдың январь-июль айларда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин баш бурунгаар үндүрген түннелдеринин дугайында илеткелди ТР-ниң экономика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар С.Н. Сапова кылган.

Эрткен чылдың бо үезинге деннээрге, 2002 чылдың 7 айларында республиканың бүдүрүлгелери үлетпүр болгаш мал ажылының продуктуларын бүдүрерин көвүдеткенин, чоннуң амьдыралының деннели элээн бедээни, акша орулгазы өскенин илеткелчи демдеглээн. Оон-биле чергелештир четпестерге доктааган. Бо чылдың чеди айларында республика алдын тывыжынын, даг-дүгү, хевис бүдүреринин, хөмүр-даш казарынын, арага аймаа кударынын бердинген даалгаларын күүседип шыдаваан. Ол ышкаш кышка белеткелди, сонгу чүкке хамаарыштырган черлерге чүк сөөртүлгезин оожум темпилиг чорудуп турар. Моон чылдагааны-биле республика бодунуң орулгазын улгаттырарына шаптык-

таан. Бо четпестерни кыска хуусаада эдеринин талазы-биле шыңгы чугааны хуралга кылган.

Чазак хуралын башкарып эрттирип турган ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.А. Мельников сөс алгаш, үстүнде айтырган четпестерни дүрген эдер даалгаларны ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Д.К. Донгакка, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.И. Лавриненкога, ТР-ниң үлетпүр сайыдының хүлээлгезин күүседип турар В.О. Ооржакка, ТР-ниң энергетика, транспорт болгаш орук ажыл-агыйының сайыды С.В. Никоновка берген.

2002 чылдың январь-июль айларында Тыва Республиканың бюджетинин күүселдезинин баш удур үндүрген түннелдеринин дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Эрткен айларда республиканың бюджетинин күүселдези ниитизи-биле багай эвес чоруп турарын демдеглээн, үндүрүлгөр чыылдазында чет-

пестер, чедир шийтпирлет-тинмейн келген чүүлдер барын айтырган. Үндүрүг чыылдазын көвүдедиринче кол кичээнгейни Чазак кежигүннери угландырган.

Дизельдиг электростанцияларнын ажылдап үндүрүп турар энергиязынын, ону канчаар чарыгдап, ажыглап турарын хынаанынын түннелдеринин дугайында хуралга сайгарып көргөн. Тожу, Мөңгүн-Тайга, Тере-Хөл кожууннарда дизельдиг электростанциялар хей кывар-чаар материалдарны чарыгдап, ажылдап үндүрген энергиязын ажыктыг эвес ажыглап турарын хыналда илереткен. Оон аңгыда чамдык албан черлеринде, чурттакчыларнын бажыңнарында чеже хире электри энергиязын чарыгдаанын көргүзөр счетчиктер чок болуп турар. Бо четпестернин үнүп келген чылдагааннарынын, ону эдеринин талазы-биле шыңгы чугааны Чазак кежигүннери кылган. Айтырыгны ам-даа ханы сайгарып көөрү-биле сонгаарлаткан.

ӨРТТҮҢ УРЖУКТАРЫН ЧАЙЛАДЫР

Тыва Республиканың Чазак Чөвүлелинин хуралы дүүн, август 7-де, болуп эрткен. Эрзин кожуунун девискээринге болган өрттернин чедирген когаралын дүрген чайладыр болгаш хып турар өрттерни өжүрер хемчеглер дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан.

Эрзин кожуун чагыргазының даргазы А.Ч. Комбу аңаа дындагы кылгаш, май айдан эгелээп өрттер кожуунга улуг когаралды чедиргенин чугаалаан. Улуг хемчээлди тараан шөлдер, одарлар, арга-арыглар, 25 малчын кодан, 2 ег, 20 бода мал өрттенген болгаш өске-даа когаралды өрт чедирген. Өрттү өжүрер талазы-биле кожуун чагыргазы боттук хемчеглерни ап келген-даа болза, эки түннелдерни бербээн. Делгем девискээрлиг тайгалар өрттенип турарында ону өжүрери бергедээн. Ол ышкаш чаъс чагбааны, каан болуп турары орта өмөк болган, байдалды улам нарыыдаткан.

Өрттүң чылдагааны-биле сиген кезип алыр, мал одарладыр

черлер чок, чурттакчы чон биче эвес каража-когаралга таваарышкан. Ынчангаш Чазактын талазындан Эрзин кожуунга дуза, деткимче чедирерин ол дилээп.

Тыва Республиканың онза байдалдар болгаш хамааты камгалал талазы-биле сайыттың оралакчызы В.Д. Сириян, ТР-ниң ыяш ажыл-агый талазы-биле күрүне комитединин даргазы С.В. Сапелкин олардан Эрзин кожуунда өрттер чүге мындыг берге байдалды тургусканын, ону чайладыр дээш кандыг хемчеглерни алганын ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак айтырган. Бо организациялар өрттү өжүрер дээш чамдык хемчеглерни алганын олар чугаалаан. Ындыг-даа болза, түннелдиг кылган

ажылдар эвээш болганындан өрттер уламчылавышаан. ТР-ниң Онза байдалдар яамызынын, ыяш ажыл-агый комитединин бо талазы-биле чоруткан ажылын хуралга четпес деп үнелээн.

Эрзин кожуунун девискээринге болган өрттернин чедирген когаралын дүрген чайладыр, чурттакчы чонга дуза чедирер болгаш хып турар өрттерни өжүрер хемчеглерни айтырган доктаалды хуралга хүлээп алган.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Эрзин кожуунга боду баргаш, байдал-биле таныжар, моон сонгаар чүгү кылырын тодарадырын дыннаткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕТКЕН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын 60 харлаан юбилейинге холбаштыр федералдыг болгаш тус чер деннелдеринин удуртукчуларындан, яамылар, ведомстволар, организациялар ажылдакчыларындан, республиканың чурттакчы чонундан байыр чедирген 450 ажыг телеграммалар келген. Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак байыр чедиргеннерге оон өөрүшкүзүн үлешкени дээш сагыш-сеткилинден өөрүп четтиргенин илереткен болгаш кадыкшылды, аас-кежикти, чаагай амьдыралды оларга күзээн.

Арыг-Үзүүнүң № 118 сонгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутатының немелде сонгулдаларын эрттирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың август 5 № 120/576 Кызыл хоорай

Арыг-Үзүүнүң №118 сонгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутатының бүрүн эргелеринден хуусаа бетинде дүжөр дугайында В.А. Саржат-оолдун 2002 чылдың июль 6-да кириген билдиришикинге холбаштыр «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 61 чүүлүнүн 5 пунктузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Арыг-Үзүүнүң № 118 сонгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутатының немелде сонгулдаларын 2002 чылдың декабрь 1-де эрттирер.
2. Бо доктаалды республиканың «Шын», «Тувинская правда» солуннарына парлаар.
Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.
Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.